

De filosoof

Periodieke uitgave van de Faculteitsvereniging Utrechtse Filosofiestudenten voor het
Departement Wijsbegeerte Utrecht · Jaargang 9 · Nummer 52 · juli 2011 ·
Email: de.filosoof@phil.uu.nl · Website: fuf.phil.uu.nl/de-filosoof

ABSURD

Willem van Reijen
Willem Frederik Hermans
Willem III

Inhoudsopgave

Voorwoord

La dernière fois ► 3

Info

Nieuws van de medezeggenschap ► 4

Stelling

Hij was maar een clown ► 6

Opinie

Ingezonden Post ► 7

Essay

Wat te doen met de man in het synthetische pak? ► 9

Artikel

Lach of ik schiet ► 10

Artikel

Wat is absurd? ► 12

Woorden

Het Van Nieuwkerksyndroom ► 14

Nog meer woorden

Wat is absurdisme... ► 15

Interview: Lonneke Dort

Het Cabaret ► 16

Verslag

Elf Fantasy Fair ► 17

Artikel

Het Absurde en de Russell Paradox ► 18

Artikel

Stockhausen: logisch positivist of kunstenaar? ► 20

Strip ► 21

FUF-Activiteitenverslag

Studiereis naar Jena ► 22

Afstudeerrubriek

Afstuderen ► 23

Bureau Buitenland

Avonturen in Beieren ► 24

Studentenessay

De ongerijmdheid van het 'ik' ► 25

Column

Een algemene ledenvergadering ► 27

Call voor Kopij

The end is nigh! De wereld had natuurlijk ergens in mei al vergaan moeten zijn, maar dat was achteraf toch weer niet zo. Het volledige einde van de wereld is natuurlijk ook moeilijk te voorspellen, dus enige vergissing wil ik een onheilsprofeet dan ook wel vergeven. Mijn voorspelling is iets bescheidener van aard en is zeker ook wat waarschijnlijker. Het collegejaar is bijna voorbij. De meesten van jullie zullen inmiddels hun papers hebben ingeleverd en hun tentamens hebben gemaakt. Sommigen zullen met het inleveren van hun scriptie misschien zelfs bijna een opleiding hebben afgerond, sommigen zullen deze zomer nog even door moeten ploeteren om het allemaal af te krijgen voor september. Maar belangrijker dan dit alles is het wel dat er bij de redactie een era wordt afgesloten. Van de vijf mensen die het afgelopen jaar de redactie hebben gevormd zullen er vier vertrekken. En niet de minste; zowel de hoofdredactrice, als de eindredacteur, de beeldredacteur en de journalistieke expert zwaaien na dit nummer af.

Dit betekent natuurlijk niet dat de filosoof ophoudt met bestaan. Al bijna een maand wordt er druk gewerkt aan het samenstellen van een nieuwe redactie onder de bezielende leiding van de nieuwe hoofdredacteur Sebastiaan Broere. Deze Call voor Kopij heeft daarom een wat dubbele lading. Natuurlijk nodigen we je weer uit om in deze vrije zomermaanden je zielenroerselen, gedachte-experimenten en hersenspinsels voor ons op papier te zetten. Ook willen we deze gelegenheid echter nog eens aangrijpen om je uit te nodigen na te denken. Hoe zou de Filosoof nog beter gemaakt kunnen worden? Toegankelijker, inhoudelijk interessanter, vermakelijker. Laat je gedachten hier eens over gaan. Mocht je een goed idee hebben, wordt redacteur. Want mensen met goede ideeën, daar houden we van bij de Filosoof.

Wat betreft de kopij, als altijd: stukken onder de 400 woorden kunnen bij ingezonden post, wil je een artikel insturen, dan kijken we er wat kritischer naar, maar we willen ook graag langere stukken plaatsen! Heb je onlangs een paper of essay geschreven waar je trots op bent, stuur het in voor het studentenessay. Dus e-mail je stukken naar de.filosoof@phil.uu.nl en denk eens na over het redacteurschap. We zijn benieuwd! En namens de scheidende redactieleden, vaarwel!

La dernière fois

DASCHA DÜRING

An alles komt een eind. Vier van de vijf redactieleden gaan weg. Ik zou hen natuurlijk kunnen bespotten, maar aangezien ik al vaak genoeg de cynische zeikerd heb uitgehangen doe ik ditmaal iets anders. Ik ga ze beschrijven, in hun natural habitat als redactieleden.

Jort Blokpoel, functie: eindredactie 1. Cynische zeikerd. Wel veel grappiger in zijn gezeur dan de hoofdredacteur. Altijd te laat, wel altijd aanwezig (ook als de vergadering niet doorging – we kwamen bijeen op een plek waar ze goede koffie zetten). Communicatief en met name telefonisch onweerstaanbaar; zou harddrugs kunnen verkopen aan een overleden CDA-er.

Rian Koreman, functie: eindredactie 2. Ogen-schijnlijk strenge en serieuze tante, desalniettemin vatbaar voor carnaval en de slappe lach. Vriendelijk ironisch en impliciet veel scherper dan de cynische zeikerds. Onmisbare stem als het om journalistieke professionaliteit gaat. De rest van de redactie plant nog een afscheidsborrel met als gedeeltelijk doel eens te kijken hoeveel bier het duurt voor het carnaval is.

Martijn Engels, functie: vormgever. Altijd punctueel en hartelijk; de paladijn van het groepje. Daarom ook meestal ook mikpunt van geplaag; gelukkig inhoudelijke en vormgevende kwaliteiten genoeg om zijn ego als airbag te gebruiken (al is precies dat ego natuurlijk ook mikpunt van geplaag). Houdt zich in als er dames in de buurt zijn – gelijk het tweede doel van de redactieborrel.

Sebastiaan Broere, functie: redacteur. Niet 's ochtends mee afspreken; erge last van tijdsgebonden humeur. Door alle suffe grapjes heen stiekem analytisch scherp. Al vrezende de vertrekkende redactieleden enigszins dat de komende edities slechts over waarheid, taal en metafysica zullen gaan. Derde doel: Sebastiaan op een niet nader te expliciteren manier 'overtuigen' dat praktische filosofie ook filosofie is.

Sebastiaan blijft, de rest geeft het stokje door. Jort, Rian, Martijn: dankjewel, je hebt stuk voor stuk geweldig werk verricht en het was – om even in het jargon te blijven – awesome om met jullie samen te werken. Sebas: good luck, en je hebt in ieder geval Sjimmie aan je zijde (interessant dat jullie samen SS zijn – belooft wat). En als jullie het je ook maar in het hoofd halen er een theoretisch-filosofiemagazine van te maken dan richten we een Raad van Advies op. Heus. En dat was ook impliciet een aanmoediging voor PF/GF studenten toch maar bij de redactie te gaan.

Ook namens Jort Blokpoel, Rian Koreman en Martijn Engels,

Vaarwel.

Colofon

Hoofdredactie:
Dascha Düring [2006 -2011]

Eindredactie:
Jort Blokpoel [2009-2011]

Redactie:
Jort Blokpoel [2009-2011]
Sebastiaan Broere [2009-heden]
Martijn Engels [2007-2011]
Rian Koreman [2010-2011]

Vormgeving:
Martijn Engels [2007-2011]

De Filosoof nr. 52: oplage 500
Deadline nr. 52: november 2011
Kopij: de.filosoof@phil.uu.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen te wijzigen of in te korten.

De Filosoof is een uitgave van de FUF & het Departement Wijsbegeerte UU, Janskerkhof 13A, 3512 BL Utrecht

Nieuws van de medezeggenschap

Faculteitsraad

Aan welke eisen moet de student voldoen? En wat mag de student van de universiteit verwachten? Laatste jaren zien wij dat in heel het hoger onderwijs hogere eisen gesteld wordt aan studenten. De tijd van vrijheid blijheid is definitief voorbij.

Een belangrijke mijlpaal in dit proces is de invoering van het Bindend Studie Advies (BSA) geweest. Die is aan onze faculteit vastgesteld op 37,5. Dat vindt het faculteitsbestuur te laag. Die wil het met ingang van collegejaar 2011-2012 verhogen naar 45. Het komt er op neer dat je in je eerste jaar voortaan één vak meer moet halen om door te kunnen gaan.

Als studentengeleding van de faculteitsraad hebben wij de laatste vergadering tegen dit voorstel gestemd. Niet omdat wij tegen zijn, maar omdat wij nenschade zien aan het zo snel invoeren. Studenten die met twee studies tegelijk beginnen moeten per se 90 studiepunten halen. Dat schrikt af, immers: laat één steekje vallen en je wordt uit je geliefde tweede studie gezet.

Studenten die juist minder goed presteren zullen ook benadeeld worden, vooral als zij een grote studie doen. Bij een massastudie raken studenten sneller op achterstand, omdat de begeleiding minder persoonlijk is. Dit gevaar is des te groter met de toename van lessen in het eerste jaar, waardoor steeds meer college gegeven wordt door onervaren student-assistenten.

De macht van ons als studentengeleding is beperkt. Onze negatieve stem houdt de BSA-verhoging niet tegen, maar dwingt het faculteitsbestuur wel te kijken naar en reageren op onze aandachtspunten. Wij streven naar verbetering van 'ondersteunende' regelingen als het tutoraat en de examencommissie. Die moeten studenten die vallen helpen opstaan.

Wat betekent dit alles voor jullie? Als je net (in het collegejaar 2011-2012 dus) met een tweede bachelor bent begonnen, moet je in je planning rekening houden met de verhoging. Ben je dat niet van plan, dan is het alsnog goed om op je hoede te zijn. Als het faculteitsbestuur op dezelfde weg doorwandelt, kan het gebeuren dat over een jaar of twee jaar ook voor het tweede en derde jaar een BSA ingevoerd wordt. Nu is het BSA in het eerste jaar verhoogd om dat niet noodzakelijk te maken. Zo heeft ieder nadeel z'n voordeel.

Rutger Schimmel

Opleidingscommissie

De opleidingscommissie is het medezeggenschapsorgaan op opleidingsniveau; zij heeft instemmingsrecht met betrekking tot de opleidings specifieke delen van de Onderwijs-en Examenreglementen evenals adviesrecht tot andere wijsbegeerte-specifieke regelingen. Een centrale taak van de Opleidingscommissie (OC) is het verwerken van de cursusevaluaties.

Er bestaan OC's voor de Bachelor WBG, voor de Academische Master en voor de Research Master. In elk ervan hebben een of meer studentleden (vol- en deeltijdvertegenwoordigers) zitting, naast een docent van elk van de discipline groepen. Interview met OC-voorzitter Jan Vorstenbosch.

"Kunt u vertellen wat de belangrijkste dingen zijn die het afgelopen jaar in de OC zijn besproken?"

"Het belangrijkste is dat er een nieuwe evaluatiemethode is ingevoerd: de praktijk van cursusevaluatie is gecentraliseerd op het niveau van de Faculteit Geesteswetenschappen waar elk blok een paar honderd cursussen moeten worden geëvalueerd. Dit heeft verstrekkende gevolgen, waarvan er drie het meest fundamenteel zijn: opleidingen en docenten kunnen niet langer een specifieke vragenlijst opstellen, de studenten van de OC spelen een grotere rol en alle documentatie wordt gearhiveerd. De motivatie achter de invoering van het nieuwe systeem is dat het de kwaliteitszorg van het onderwijs verbetert: door alle cursussen binnen de faculteit Geesteswetenschappen op dezelfde manier te evalueren wordt de beoordeling – en daarmee verondersteld de kwaliteit – van de cursussen transparanter; het wordt voor opleidingen mogelijk de beoordeling van de cursussen onderling en in relatie tot een faculteitsbreed 'gemiddelde' te vergelijken. Wat er in de nieuwe situatie gebeurt is dat de uitkomsten van de cursusevaluatie aan de OC worden voorgelegd, waarna de studentleden de gegevens interpreteren: zij maken op basis van de cijfers en losse opmerkingen een beoordeling van de evaluatie van de cursus. Behalve de studentleden van de OC wordt ook de (eindverantwoordelijke) docent in kwestie gevraagd een reactie te geven op de uitkomsten van de evaluatie. Mocht er een probleem zijn – de beoordeling is opvallend kritisch op een bepaald aspect – dan kan de OC aan de onderwijsdirecteur maatregelen voorstellen om de docent ertoe te brengen zichzelf of het vak op de kritiekpunten te verbeteren. Dit ge-

beurt overigens vrij zelden. Veelal biedt de reactie van de docent zelf op de kritiek al voldoende uitzicht op verandering op gewenste punten. Als de droge evaluatiegegevens en het rapport zijn besproken en goedgekeurd in de OC, wordt het uiteindelijke evaluatieformulier gearhiveerd. Het is de bedoeling dat in de toekomst, als de pilot goed is bevallen, deze gegevens openbaar worden gemaakt voor studenten zodat die de keuze van hun vakkenpakket kunnen vaststellen op basis van een vergelijking van beoordelingen."

"Dat is inderdaad nogal een fundamentele verandering. Verwacht u specifieke pijnpunten met het nieuwe systeem?"

"Afgezien van de vraag of het openbaar maken van deze gegevens überhaupt juridisch geoorloofd is (deze discussie wordt momenteel op facultair niveau gevoerd), zijn er een aantal problemen met een evaluatiesysteem als dit. Ten eerste is er de fundamentele vraag of de kwaliteit van een cursus kan worden bepaald op basis van de beoordeling door studenten: wat er immers wordt getoetst is de tevredenheid van de cursist en niet de cursus 'op zichzelf'. Ten tweede is er een praktisch probleem, en dat is de respons: de percentages van studenten die de evaluatie invullen variëren tussen de 10 en 60%. Er is zeker iets voor te zeggen dat een cijfer beneden de 40 of 30% onvoldoende grond is om te verlangen dat er veranderingen worden doorgevoerd: in een democratisch systeem voer je immers ook geen wetswijziging door als slechts een vijfde van de kiezers zijn stem heeft laten horen. Ik wil als voorzitter van de OC studenten dan ook dringend vragen de evaluaties in te vullen: de evaluaties zijn in het huidige systeem de belangrijkste bron op basis waarvan de opleiding überhaupt inzicht kan krijgen in hoe studenten de cursussen ervaren en waarderen. Studenten moeten het als hun morele plicht ervaren samen met de docenten op te trekken om het onderwijs te verbeteren – dankzij of misschien juist ondanks het nieuwe meer bureaucratische evaluatiesysteem."

"Het is geruststellend dat de OC wijsbegeerte zich actief betrokken toont te vechten tegen het monster van de bureaucratie. Wat zijn concreet de toekomstplannen?"

"De plannen van de OC voor de toekomst zijn – naast dat wij dit nieuwe systeem moeten temmen – voornamelijk te proberen de studenten meer te motiveren zich actief in te zetten voor de kwaliteitszorg van de opleiding: wij willen proberen het responsiepercentage omhoog te krijgen zodat de evaluaties een betrouwbare representatie vormen van de beoordeling van de cursus, maar daarnaast zou ik als voorzitter ook graag een meer rechtstreekse dialoog tussen docenten en studenten zien; bijvoorbeeld op discussiemiddagen over een bepaald thema, kunnen we meer en beter in

beeld brengen wat studenten vinden van specifieke thema's die in het onderwijs spelen, en naar hun argumenten luisteren (er wordt m.b.t. het onderwijs veel 'over' en tegen de studenten gepraat door docenten maar weinig met de studenten). Je zou het curriculum in zijn geheel of specifieke elementen zoals internationalisering, studiebegeleiding, vaardigheden, het nut van werkgroepen, de omgang met Engels, Nederlands en andere talen in de opleiding die het karakter en de kwaliteit van de opleiding mede vormen kunnen bespreken en naar verbeteringen zoeken. Samengevat: studenten zijn het hart en de ziel van een opleiding, en wij moeten proberen de kwaliteit van het onderwijs samen te waarborgen en te verbeteren. Studenten realiseren zich niet altijd dat wij er voor hen zijn: dat hoe het onderwijs is ingericht als doel heeft de student een kwalitatief hoogstaande opleiding te bieden. Maar om dat te realiseren heeft de opleiding input van de studenten zelf nodig; het onder ogen brengen van dit belang en het vergroten van de digitale maar ook face-to-face feedback is wat ik met de OC in de komende jaren zou willen bewerkstelligen."

Dascha Düring

Hij was maar een clown

Frans Brom, bijzonder hoogleraar wijsbegeerte

Maar een clown? Ja, want de clown is de burgerlijke versie van de nar. Net als de nar doorbreekt de clown het vanzelfsprekende en zet ons daarmee op het verkeerde been. De clown neemt in de maling wie zichzelf serieus neemt, maar blijft daarbij, anders dan de nar, binnen de gevestigde orde. Het absurde dat de nar toont vraagt om een nieuwe rechtvaardiging of ten minste om een nieuwe doordenking van de orde. De nar stelt radicaal ter discussie, de clown lijkt alleen maar te vermaken.

Filosofie is daarom narrenwerk. Ethiek – als wijsgerige discipline bijvoorbeeld – stelt vraag of de dingen zijn zoals ze lijken te zijn, of beter: werkelijk behoren zoals ze geacht worden te behoren. Het bevraagt de fundering van het moeten. Filosofie wil niet vermaken, maar radicaal ter discussie stellen. Daarom betwijfelen filosofen nog wel eens of toegepaste ethiek echte wijsgerige ethiek is. Toegepaste ethiek, in ieder geval zoals ik die meestal bedrijf, stelt niet radicaal ter discussie. Het verkent, weegt af en zaait net voldoende twijfel om meningsvorming op gang te brengen. Zo werk ik ook in mijn hoofdaanstelling bij het Rathenau Instituut; daar worden we geacht om bij te dragen aan politieke en maatschappelijke meningsvorming. Daar zal ik zelden – als een nar – de orde totaal ter discussie stellen. In Den Haag ben ik *maar* een clown.

Is mijn hoogleraarschap bij wijsbegeerte dan de academische ruimte om een nar te zijn?

Dat betwijfel ik. Want als we doordenken is de gelijkshakeling 'clown-vermaak' en 'nar-revolutionair denken' te gemakkelijk. De clown brengt namelijk in een bescheiden tonen van iets absurds een beetje twijfel binnen en kriebelt daarmee tot denken. Juist dat wat ongevaarlijk lijkt, verleidt tot denken. Terwijl de nar soms is zo absurd is, dat het getoonde absurdisme makkelijk terzijde geschoven kan worden. Ook vanuit de filosofie wil ik binnen het maatschappelijke leven tot denken verleiden; ik wil vermaken, verkennen en zo wat twijfel zaaien.

Laat mij daarom ook hier *maar* een clown zijn.

Eli de Smet, eerstejaars wijsbegeerte

Heard joke once: Man goes to doctor. Says he's depressed. Says life seems harsh and cruel. Says he feels all alone in a threatening world where what lies ahead is vague and uncertain. Doctor says "Treatment is simple. Great clown Pagliacci is in town tonight. Go and see him. That should pick you up." Man bursts into tears. Says "But Doctor... I am Pagliacci."

Hij was maar een clown.

Daniël Vis, derdejaarsstudent? wijsbegeerte

Zijn auto op de parkeerplaats, voor hem was dat gratis. Het gebouw was vooral beton, beton en linoleum en nepkunst in de gangen.

Tweede verdieping, diensttoilet met spiegels. Hij zette zijn tas naast de wasbak, stalde uit: pruik, kleurrijk pak, schmink, een fopneus. Hij ging voor de klassieke uitstraling, zo bleven de dingen duidelijk.

Die kale, lachende hoofden begreep hij steeds minder. Hij was een volwassen vent die dwaas deed, halfslachtig vermomd, verf op z'n gezicht. De gedachte dat zij daardoor leuker zouden leven... belachelijk. Na hem verscheen de steriele gaarkeuken; warme lunch. 's Middags limonade, thee, koekje. Bezoekuur. Televisie. Lichten uit. Overal ging het zo. Te bedenken dat er mensen geld gaven hiervoor, goed doel. En dan die reclamespotjes; collega's (acteurs?) die deden alsof. Kale koppies, altijd kale koppies en glimlachen maar.

Deur open, arena vol bedden. Een kwartier later weer de gang op. Crêpe zolen die zich uit de voeten maken, afschminken, alles terug in die tas.

Hij keek op z'n horloge. Snelle kop koffie, dan door naar de volgende. Weer parkeerplaats, betonnen gebouw, hetzelfde, hetzelfde...

Soms hoopte hij buiten te ontdekken dat z'n auto gestolen was, of de accu dood. Dat, bleek nooit het geval.

Ingezonden Post

Lachspiegel

Een vriendin vertelde me hoe ze vroeger tijdens de wiskundeles een keer een lachbui kreeg die maar niet ophield. Ze moest huilen van het lachen, men vroeg haar wat er aan de hand was, steeds dringender, want ze verstoorde de les en men werd nieuwsgierig en raakte geïrriteerd. Hikkend liet het meisje los dat in haar fantasie een kip door de deur was gekomen en de klas infladderde, door een knorrend varken gevolgd, een gans, een hele kudde boerderijdieren bestormde de klas en gakte en kwetterde en loeide en poepte. Het meisje hikte en huilde, dikke tranen rolden over haar wangen toen ze haar bizarre fantasie in hakkende woorden vertaalde. Niemand begreep haar, niemand lachte. In een goeie grap, meende men, wordt de leraar of een vervelend kind voor schut gezet. Bovendien bestaat een grap pas als-ie uitgesproken is, als iedereen erom kan lachen en de grappenmaker erom bewonderd kan worden. Een grap maken en hardop lachen doe je niet in je eentje. Dus werd het arme kind voor gek verklaard, niet lang erna zat niemand meer naast haar in de klas, het was of ze stonk, ze werd een raar meisje gevonden dat onvoorspelbaar was, dat plotse-ling hysterisch kon zijn en dat te zeer in zichzelf ge-keerd was om nog op feestjes te worden uitgenodigd.

Een absurde gebeurtenis treedt onaangekondigd op, gaat tegen de menselijke verwachtingen in, omdat het de algemene orde der natuur of der sociale realiteit verstoort, maar verloopt soepeltjes, als vanzelfsprekend, alsof het de normale loop der dingen betreft. Het roept een moment van vervreemding op, dat bij de één veel sterker is dan bij de ander. De één doet de voorgestelde absurditeit namelijk af met een zin als 'doe normaal' of 'dat kan helemaal niet', en laat het absurde op geen enkele manier op zijn alledaagse realiteit betrekking hebben. Een ander begint te hikken en te huilen van het lachen bij een absurde grap, bij bijvoorbeeld een stripje van Gumbah. In hem heeft zich een verandering van wereldbeeld voltrokken, omdat hij de aard van de absurde gebeurtenis als verwant aan de aard van de alledaagse realiteit opvat. De om het absurde keihard lachende ziet in dat wij, door gewenning, de loop van de natuur en het verloop van de sociale omgang als het 'gewone', het 'normale' zijn gaan zien, dat we verwachten dat de dingen gaan zoals ze gaan, dat we dingen niet meer echt zien maar slechts herkennen en binnen bestaande kaders plaatsen. Dat we daardoor de absurditeit van het hele wereldgebeuren, van ons eigen 'zijn', niet meer inzien. Voor wie lacht om een absurde grap is het of hem een

lachspiegel voorgehouden wordt, waarin hij zichzelf bijna niet maar tóch herkenbaar en bizar lachwekkend terugziet. Hij schrikt van de ernst die in hem was, de ernst die in de meeste mensen dominant is en die maakt dat een absurde grap bij hen voor niet meer dan een frons of grijnsje zorgt van een kort moment, waarna een terugkeer naar de ernst van alledag goed mogelijk is. Voor wie door een absurde grap daadwerkelijk van zichzelf vervreemdt, is ernst niet meer mogelijk, alleen de lach. Een lach om zichzelf, een lach om het universum. Maar vooral een lach om de belachelijke ernst en het gevoel van vanzelfsprekendheid dat mensen in hun alledaagse leven vergezelt. Die ernst en vanzelfsprekendheid maken relativiserende afstand onmogelijk. Pas in afstand van het alledaagse is humor mogelijk. Humor bestaat bij gratie van die afstand, of beter gezegd: humor is gesitueerd in het moment van totstandkoming van die afstand. Ook filosofie bestaat bij gratie van afstand. Onder filosofen vind je dan ook vaak liefhebbers van absurde humor.

Absurditeit gaat overigens niet noodzakelijk met de lach gepaard. Het absurde kan ook huiveringwekkend zijn. Vervreemden van de alledaagse leefwereld kan namelijk eng zijn; het vertrouwde ontvalt je. Kunstenaars schilderen vaak het absurde - het is dan de kunst om als toeschouwer in een absurde voorstelling niet zomaar iets gekks te zien dat ver van je af staat, maar iets dat op je eigen wereld en op jezelf van toepassing is. Uiteindelijk ligt absurditeit in de toeschouwer, in zijn vermogen het absurde - als een filosofie - in te zien, onder ogen te komen. Lachen om absurditeit kan bevrijdend zijn; de ernst van alledag valt weg en je ziet in hoe miezerig je problemen zijn, hoe onbelangrijk, hoe overdreven in je hevige emoties en grootse ambities jijzelf bent. Het is een les in nederigheid. Het kan een vorm van troost zijn.

Volgens Nietzsche kan de grote ernst pas aanvangen na het verdwijnen van 'de hele, tot nu toe bekende aardse ernst' en 'alle mogelijk plechtstatigheid in gebaar, woord, klank, blik, moraal en taak als de meest baarlijke, onvrijwillige parodie' van ware ernst. (Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*. De Arbeiderspers, 2007, pp. 255-56). Slechts de mens die de absurditeit der dingen inziet is volgens Nietzsche tot ware ernst in staat. Alle aardse ernst is kleinzielig. Wie lacht om een absurde grap, die ziet in dat eigenlijk de hele aardse ernst een parodie is van de ware ernst, die voor Nietzsche een filosofische ernst is. Ook Kierkegaard

schrijft over ware ernst, die voor hem een religieuze ernst is, en noemt niet absurde humor, maar ironie de bewaker van ware ernst. Wie ernstig is geworden over 'iets geweldigs en luidruchtigers', die 'is ondanks al zijn ernst een spotvogel en [...] zal wel komisch blijven, ook al kan het hem lukken om de ironie een tijdlang om de tuin te leiden. Want de ironie waakt afgunstig over de ernst. Wie daarentegen bij de juiste gelegenheid ernstig werd, zal de gezondheid van geest juist daardoor bewijzen, dat hij al het andere evengoed gevoelig als schertsenderwijs kan behandelen, al bezorgt hij de maniakken van de ernst misschien koude rillingen door spottend te spreken over wat hen zo verschrikkelijk ernstig maakte.' (Søren Kierkegaard, *Het begrip angst*. Uitgeverij DAMON, 2009, p. 161). Voor Kierkegaard en Nietzsche is degene die de absurditeit van het alledaagse en schijnbaar 'normale' kan inzien iemand die gezond van geest is, in tegenstelling tot 'de maniakken van de ernst', mensen zonder gevoel voor absurde humor, zonder vermogen afstand te nemen van zichzelf. Wanneer maniakken van de ernst in de meerderheid zijn kunnen ze het iemand die absurditeit ervaart, en dat laat blijken, erg lastig maken.

Myrthe Meester

Absurd? Goed idee!

"Do you want to have sex with me?" Het antwoord laat niet lang op zich wachten. "Jazeker," antwoordt Sylvester Stallone in de film *Demolition Man*. Geen vreemd antwoord voor het personage dat net ontdooid is na 20 jaar ingevroren te zijn geweest. Enkele vreemde voorbereidingen zijn het gevolg. Sandra Bullock zet zowel bij haar tegenspeler als zichzelf een hoofddeksel op. "Rustig, we beginnen zo," antwoordt ze de verbaasde blik van Stallone. Enkele seconden later vangt de daad aan. Seks als lichamelijke oefening is vervangen door mentale beelden die naar elkaar overgebracht worden. "Is dit wat je onder de liefde bedrijven verstaat," vraagt Stallone zich af. In de toekomst waar deze scene zich afspeelt is het beeld van seks compleet veranderd. Het lichamelijke wordt gezien als vies. De liefde bedrijven wordt gereduceerd tot mentale voorstellingen, iets wat Paul Churchland ongetwijfeld goed in de oren klinkt.

Een absurd idee? Mij deed dit toekomstbeeld me over de grond doen rollen van het lachen. Absurdisme is voor mij een belangrijk domein van de kunst. Naast film komt het voor in cabaret waar Hans Teeuwen een zelfbenoemde koning is van het absurdisme. In de literatuur kennen wij Nederlanders Gumbah die met een absurdistische blik kritische opmerkingen plaatst op onze samenleving.

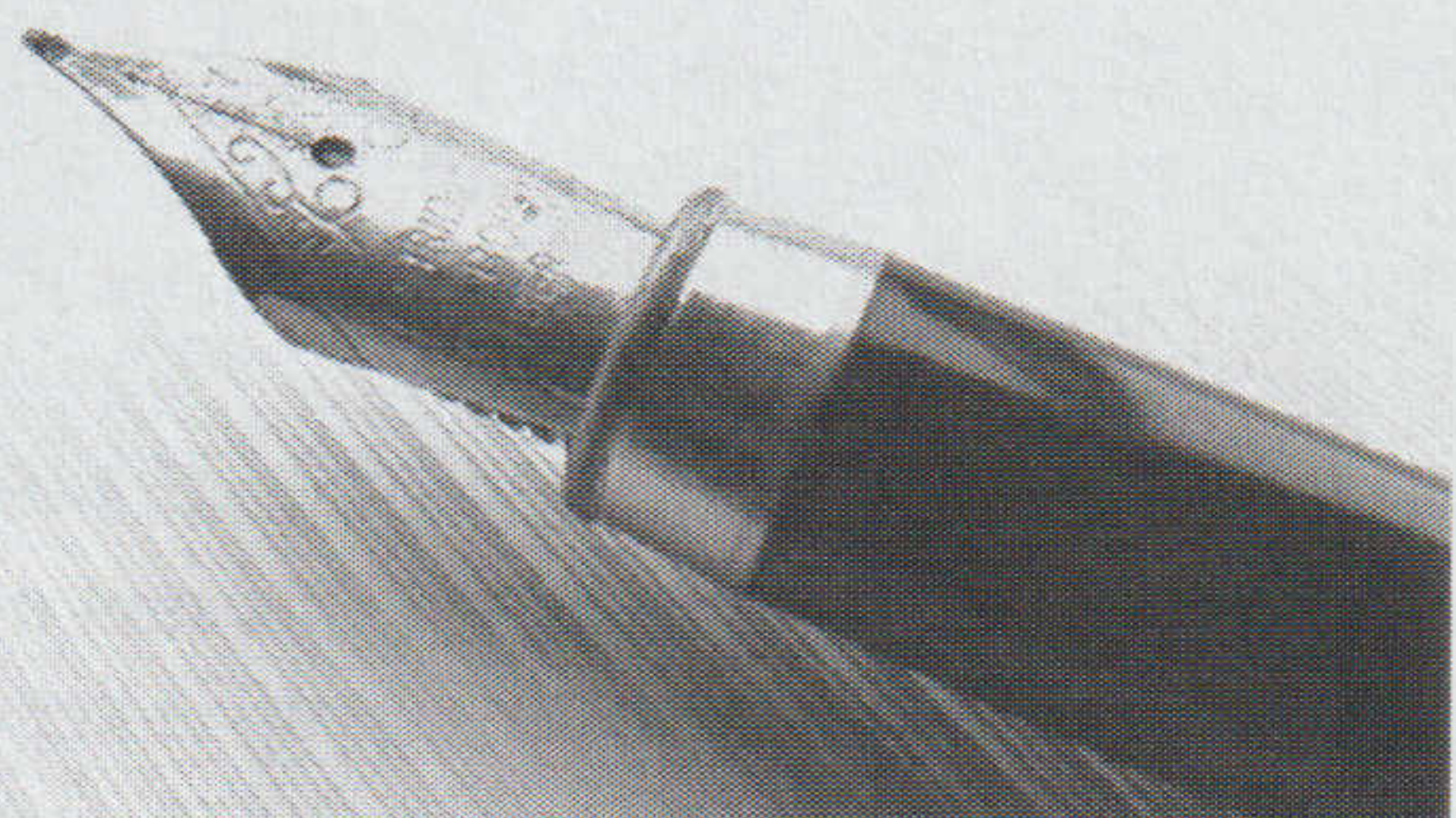
Deze kunsten zetten aan tot nieuwe ideeën. Ideeën die de wereld doen veranderen. Zo blijkt dat de seks-scène uit *Demolition Man* niet langer als absurd gezien kan worden. Het is een inspiratiebron voor we-

tenschappers om tot nieuwe uitvindingen te komen. In Tokyo is hier de 'Kiss Transmission Device' uit voort gekomen. Dit apparaat neemt aan de ene kant de tongzoen van een gebruiker waar en slaat deze informatie digitaal op. Een gebruiker aan de andere kant van het apparaat kiest de persoon of kus van zijn keuze en gebruikt een zelfde soort apparaat om tot de, lichamelijke, ervaring van een tongzoen met diegene te komen. Dit kan in de kamer naast de eerste persoon gebeuren, maar ook aan de andere kant van de wereld, met behulp van het wereldwijde web. Voorlopig worden alleen bewegingen van de tong gedetecteerd, maar in de toekomst moeten ook geur, smaak, speekselhoeveelheid en al wat nog meer komt kijken bij een tongzoen opgenomen en gesimuleerd kunnen worden. Stel je voor: in de nabije toekomst kan iedereen ervaren hoe Scarlett Johansson tong zoent. Een ervaring die niemand ontzegd mag worden.

Deze uitvinding maakt gebruik van lichamelijke aspecten die komen kijken bij intieme ervaringen. In de toekomst hoopt men ook mentale ervaringen te kunnen simuleren, zoals in *Demolition Man*. Deze hoop wordt gevestigd op onderzoek binnen de neurowetenschappen dat ons vertelt hoe ons brein ons maakt tot wat wij zijn. De alleszeggende titel 'Wij zijn ons brein' doet vermoeden dat wanneer wij eenmaal deze raadsels hebben opgelost, ons brein zo gemanipuleerd kan worden dat wij andermans gedachten kunnen ervaren. We kunnen iemand anders zijn, of, zoals in *Demolition Man*, met iemand anders zijn zonder daadwerkelijk iemand aan te hoeven raken.

Helaas zijn de neurowetenschappen nog niet zo ver en moeten wij het doen met absurde ideeën die voortkomen uit de kunst. Naast mijn hoop op een intieme ervaring met Scarlett Johansson vestigen partijen als GreenPeace en de Bond tegen Vloeken hun hoop op gedachten uit de eerder genoemde film. Het idee om milieuverontreiniging tegen te gaan door toilet papier te vervangen door drie schelpen of het automatisch beboeten van elke vloek in openbare ruimtes lijkt absurd, maar kan binnen enkele jaren zomaar realiteit zijn.

Niels Hagen

Wat te doen met de man in het synthetische pak?

ELINE STIEKEMA

Een man hijst zich vroeg in de ochtend in een iets te krap pak van goedkope, synthetische stof. Hij drinkt een kop zwarte koffie en eet een kommetje cornflakes. Hij stapt in de auto, rijdt de straat uit en haast zich naar de snelweg, waar hij bijna direct in de file komt te staan. Gelukkig heeft hij deze vertraging ingecalculleerd; het gebeurt hem immers bijna iedere morgen. Hij rijdt dus stapvoets naar zijn werk, komt keurig op tijd aan en zit de rest van de dag te vergaderen. Om vijf uur rijdt hij stapvoets weer naar huis, waar hij een kant-en-klare stoommaaltijd van Albert Heijn in de magnetron gooit en de rest van de avond met zijn voeten op de salontafel naar autoprogramma's op RTL 7 kijkt.

Leuk verhaal? Niet bepaald. Het wordt pas wat als er iets gebeurt. Als hij in de file een blonde schone ontmoet. Als zijn baas een vergadering belegt met hem alleen, waarin hem wordt meegedeeld dat zijn contract niet wordt verlengd. Als er een stroomstoring plaatsvindt, waardoor hij zijn stoommaaltijd kan klaarmaken, noch naar RTL 7 kan kijken. De meneer in het synthetische pak moet in beweging worden gezet. Er moet iets gebeuren, iets veranderen.

Maar zelfs dan is er nog niet meteen sprake van een spannend of vermakelijk verhaal. Pas écht interessant wordt het als onze held niet zomaar een gebeurtenis of verandering op zijn dak gesmeten krijgt, maar iets groots, iets bizars. Als hij niet alleen een blonde schone ontmoet, maar zo wordt gegrepen door liefde op het eerste gezicht dat hij zijn auto midden in de file laat staan en in de hare springt, stapvoets op weg naar een ongewisse toekomst. Als zijn baas hem niet alleen mededeelt dat zijn contract niet wordt verlengd, maar ook dat hij direct zijn spullen kan gaan pakken omdat hij wordt verdacht van gewapende overval waarbij hij vermoed zou zijn geweest als eekhoorn. Als de stroomstoring die hem zijn magnetronmaaltijd en avondje RTL 7 ontnemt niet zomaar een stroomstoring is, maar het begin van de apocalyps.

Het absurde is de perfecte kickstart voor een verhaal en geeft de personages een schop onder hun kont. Gehandeld moet er worden! We leren de man in het synthetische pak meteen kennen. Laat hij rücksichtloos zijn oude leven achter zich of zal hij worden geplaagd door wroeging? Verlaat hij met hangende pootjes het kantoor of zet hij alles op alles om te bewijzen dat hij niet schuldig is aan diefstal? Duikt hij onder in de kelderkast of gaat hij erop uit om zoveel mogelijk mensen te redden van de Dag des Oordeels?

Veel moderne romans kennen in meerdere of mindere mate een absurde component. Zo schiep Stieg Larsson in zijn Millenniumtrilogie het personage Ronald Niedermann: een berensterke, twee meter lange klerkast die lijdt aan de zeldzame aandoening analgesie, oftewel een totale ongevoeligheid voor pijn. Aan het gegeven dat deze voortvluchtige moordmachine mensen met zijn blote handen kan doodslaan en ondertussen niets voelt van hun pogingen zich te verdedigen, heeft de serie vermoedelijk een deel van haar populariteit te danken.

Jonas Jonasson's *De 100 jarige man die uit het raam klom en verdween* is een slimme aaneenschakeling van absurde momenten. De honderdjarige hoofdpersoon besluit simpelweg dat hij zijn honderdste verjaardag niet wil vieren in het bejaardentehuis waar de kwaadaardige zuster Alice steeds zijn brandewijn verstoppt. Hij begint aan een heuse roadtrip, vergezeld door onder andere een snackbareigenaar en een olifant. Ondertussen wordt duidelijk dat de honderdjarige bij alle grote momenten van de twintigste eeuw op de een of andere manier aanwezig is geweest of invloed heeft gehad. Absurd maar toch steeds geloofwaardig.

De jacht op een conceptuele haai (*The Raw Shark Texts* van Steven Hall). Een groepje montere middelbare vrouwen dat schipbreuk lijdt met hun favoriete auteur (*De leesclub* van Renate Dorrestein). Een autistische dokter die, zwaaiend met uit hun verband gerukte Bijbelcitaties, drie klonen van zichzelf probeert op te voeden (*De Engelenmaker* van Stefan Brijs). Wie er eenmaal op begint te letten, zal legio voorbeelden aantreffen van het absurde in de moderne literatuur. Soms klein, om het verhaal een licht tikje in een spannender richting te geven. Soms luid en duidelijk aanwezig.

Zonder een klein, vreemd gegeven zouden veel romans maar wat voortkabbelen, zoals de man in het synthetische pak die iedere dag braaf naar zijn werk gaat en even braaf weer terugkeert. Hoe het uiteindelijk met hem afgelopen is? Hij veranderde op een dag in een reusachtig konijn. Overdag is hij niet te zien, maar 's nachts huft hij nog altijd over de Hoge Veluwe.

Eline Stiekema heeft literatuurwetenschappen gestudeerd aan Universiteit Utrecht en is publishing coordinator bij A.W. Bruna

Lach of ik schiet

BRAM OOSTVEEN

De eenvoudigste surrealistische actie bestaat hierin: ga de straat op met in elke vuist een revolver en schiet op goed geluk in de menigte.

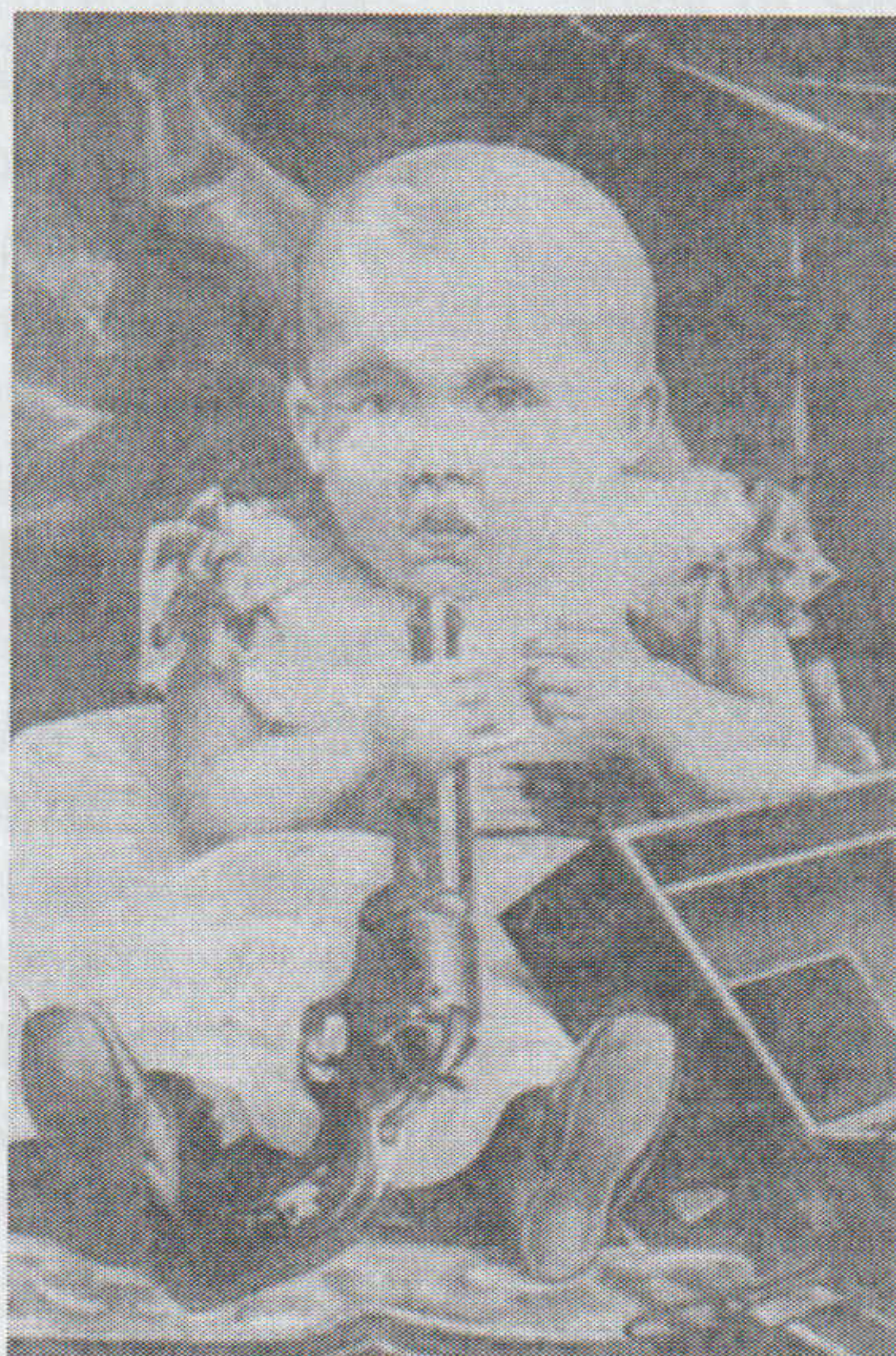
Ga op de website van het Letterkundig Museum naar de publiekscatalogus (letterkundig-museum.nl, doorklikken naar onderzoek) en zoek op 'Revolver'. Het levert negen treffers op: acht van 'papier' en een die behoorlijk echt lijkt.

Signatuur: WFH (Voorwerpen) Revolver
Beschrijving: Revolver 'Western Arms', fabriek van A. Uberti & Co, Brescia. In doos met toebehoren
Trefwoord: Willem Frederik Hermans (1921-1995)

Een revolver in een literaire nalatenschap lijkt mij uitdagend tot wat ik agressief absurdisme zou willen noemen. Een jonge onderzoeker die zich in de studiezaal van het Letterkundig Museum, gebogen over een geheim manuscript dat de blauwdruk van zijn leven blijkt te bevatten, door zijn hoofd schiet. Ik noem maar wat.

Het voert te ver te beweren dat dit in een verhaal van Willem Frederik Hermans had kunnen gebeuren, maar feit is dat veelbelovende jongemannen en wonderkinderen in Hermans' verhalen, novellen en romans vaak even erg mislukken als de personages (het merendeel) die al gemankeerd beginnen. Hermans' protagonisten leiden zinloze levens die worden geregeerd door moedwil en misverstand. En in Hermans' meest populaire roman *De donkere kamer van Damocles* (1958) is dat niet anders.

Henri Osewoudt, de (anti)held van *De donkere kamer van Damokles* (vanaf 1971 met een k), is antipathiek, amoreel, areligieus en zonder idealen. Hij is nauwelijks een echte vent (heeft geen baardgroei en een piepstem) en is bovendien seksueel verdorven (hij doet het op jonge leeftijd al met zijn oudere nicht Ria, met wie hij later trouwt). Veelbelovend is hij dus niet, behalve als de belofte mislukking inhoudt. Osewoudt staat als *dégénéré* in een onverschillige, zelfs vijandig omgeving. Ria houdt het niet meer met hem uit, zijn vader is vermoord door zijn gekke moeder, diezelfde moeder woont inmiddels bij hem in huis en het is oorlog. Hij is een eenzame sigarenwinkelier in een absurd universum, zonder enige greep op de werkelijkheid. Zelfs omtrent zichzelf tast hij in het duister. Hij heeft

een dubbelganger, Dorbeck, die hem van alles laat doen in de oorlog, maar niemand kent die Dorbeck en het lukt hem niet te bewijzen dat zijn dubbelganger echt bestaat.

Het is niet moeilijk uit deze zeer beknopte samenvatting, die absoluut geen recht doet aan Hermans' lijvige roman, op te maken dat *De donkere kamer van Damokles* bij vlagen een tamelijk absurd boek is. En er zijn in de vertelling en in de tekening van de personages nog wel meer aanwijzingen: een oom van Osewoudt woont in een pand vol veren, Osewoudt wordt op zeker moment door een Peppie en Kokkie-achtig duo (Ome Kees en Ome Cor) uit een ziekenhuis bevrijd en juist in een van de meest tragische scènes in het boek staat hij voor schut in een verpleegstersuniform. Henri Osewoudt is Buster Keaton in een verkeerd decor.

De vraag of *De donkere kamer van Damokles* een absurdistische roman is lijkt mij voor het bestek van dit stuk een maat te groot, maar er valt nog wel het een en ander over te zeggen. De romancier en filosoof Albert Camus, die als de grondlegger van het absurdisme als filosofische stroming (min of meer onder de paraplu van het existentialisme) te boek staat, schreef in zijn beroemde essay 'Le

Mythe de Sisyphe' uit 1942: 'L'absurde naît de cette confrontation entre l'appel humain et le silence déraisonnable du monde.' ('Het absurde ontstaat uit de confrontatie van de zoekende mens die vraagt en de wereld die op een onredelijke wijze zwijgt.'). Het menselijk leven heeft geen betekenis of bedoeling, mensen zijn fundamenteel irrationeel en het menselijk lijden is het resultaat van vergeefse pogingen rede of betekenis in een redeloos en zwijgend universum te vinden. De romanwerkelijkheid in *De donkere kamer van Damokles* is zo'n redeloos universum. Osewoudts pogingen aan te tonen dat hij een dubbelganger heeft die verantwoordelijk is voor de misdaden die hij heeft begaan zijn te vergeefs.

Hermans' roman opent met een tragische vertelling die alleen maar kan eindigen met de dood, maar waar desondanks om wordt gelachen. Het is een passage die van groot belang is voor de interpretatie van de roman als geheel, Hermans zet hier de toon.

'...Dagenlang zwierf hij rond op zijn vlot, zonder drinken. Hij stierf van dorst want het water van de oceaan was zout. Hij haatte het water dat hij niet drinken kon. Maar toen de bliksem in zijn vlot sloeg en het vlot in

brand vloog, schepte hij dat gehate water met zijn handen op, om te proberen de brand te blussen!

De onderwijzer begon zelf het eerst te lachen, de klas lachte tenslotte ook mee.

En enige pagina's verder:

‘– Vanmiddag heeft de meester een verhaal verteld, zei Osewoudt. Het ging over een schipbreukeling op een vlot. Hij had geen drinken, hij haatte de oceaan omdat het water zout was. Maar toen sloeg de bliksem in het vlot en hij schepte het water dat hij haatte met zijn handen uit de oceaan, om de brand te blussen.

– En bluste hij de brand?

– Als hij de brand geblust heeft, is hij evengoed doodgegaan, van dorst. Wij hebben ons gek gelachen.’ (*Volledige Werken*, deel 3, 2010)

Aan het eind van Hermans' onontkoombare roman is Osewoudt, die tijdens de oorlog onder andere zijn vrouw had doodgestoken, opgenomen in een soort inrichting. Hij wordt volkomen beheerst door gedachten aan zijn dubbelganger: ‘Dorbeck weet alles. Zoek Dorbeck. Dorbeck moet ergens zijn. Dorbeck weet alles.’ Maar Dorbeck wordt niet gevonden en Osewoudt blijft het lachwekkende spiegelbeeld van iemand die waarschijnlijk niet bestaat. Bij een zielige ontsnappingpoging op pantoffels wordt Osewoudt neergeschoten en halfdood weer het gebouw ingesleept: ‘Het bloeden moet worden gestelpt! riep pater Beer. / Hij sloeg Osewoudt's kamerjas open en knoopte ook het pyjamajasje los. Maar aan de handen van pater Beer zaten minder vingers dan Osewoudt kogelgaten in zijn lichaam had.’ Wat mij betreft een absurd beeld, tragisch maar ook lachwekkend.

Arnon Grunberg wees in een stuk over Buster Keaton, in de essaybundel *De troost van de slapstick* (1998), op het absurde in verband met humor en specifiek slapstick: ‘[...] als je wilt laten zien wat het absurde is, kun je niet zonder een vorm van slapstick. Absurditeit zonder humor, zonder slapstick, is nauwelijks te verteren. [...] Het absurde is een wereld zonder rechtvaardigheid (anders dan een volstrekt toevallige) en zonder rechtvaardiging voor dit leven.’ Hermans' roman is niet de aaneenschakeling van koddigheden die sommige van mijn voorbeelden doen vermoeden. Bij Hermans is geen troost en de slapstick is van een magere soort. Absurde humor is er ontegenzeggelijk wel, verpakt als realisme. Of zoals Hermans in 1978 over *De donkere kamer van Damokles* zei in een gesprek met Willem M. Roggeman, dat werd opgenomen in de vermaarde bundel *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans* (1979): ‘[het is] in wezen een volstrekt fantastisch amalgaam van diverse elementen. Het verhaal heeft de ondoorgrondelijke, de absurde structuur gemeen van dingen, die werkelijk gebeurd zijn.’ En bij die absurde structuur van dingen die werkelijk gebeurd zijn mag je aan de oorlog denken die Hermans als jonge man had doorleefd, een periode waarin de werkelijkheid en het

absurde ultiem samenvielen. Het kleurde hem evenals talloze generatiegenoten en is bepalend geweest voor zijn wereldbeeld: de wereld als sadistisch universum.

De Utrechtse literatuurwetenschapper Hans van Stralen noemde in *Beschreven keuzes. Een inleiding in het literaire existentialisme* (1996) oorlog in het werk van Hermans ‘een symbool [...] van het sadistische en chaotische universum; hij [Hermans] gebruikt deze grenssituatie om zijn visie op de fundamentele onkenbaarheid van mens en wereld vorm te geven.’ Van Stralen brengt het werk van Hermans niet in verband met het absurdisme, maar legt wel een voor de hand liggende link met het existentialisme: ‘zijn werk [kan] in zeker opzicht goed tussen het existentialisme en het postmodernisme geplaatst worden. In zijn *De donkere kamer van Damocles* bijvoorbeeld [...] zien we dat de concrete situatie tegen de achtergrond van een onkenbare werkelijkheid geschilderd wordt.’ Ik ben geneigd dat verband wel te leggen, juist ook door die oorlog, die in feit ook de oorsprong van Camus' absurdisme vormde.

Op de cover van *Een wonderkind of een total loss*, een verzameling novellen en verhalen van Hermans uit 1967, staat een foto van een baby met een pistool. In de bundel staat de novelle ‘Het grote medelijden’, die eindigt met wat je Hermans' geloofsbrieven zou kunnen noemen, niet in de laatste plaats omdat ze zoveel geciteerd zijn: ‘Scheppend nihilisme, agressief medelijden, totale misantropie.’ Dat is het driedubbelloospistool van Willem Frederik Hermans. Uit dat pistool komen geen kleurige vlaggetjes met ‘PANG’, maar voor wie wil is er dus wel genoeg te lachen. Niet om ongevaarlijke mopjes, zoals die van die andere Hermans, maar om dodelijke practical jokes, absurd als het leven zelf.

Wie met behulp van de beschrijving van Hermans' revolver verder zoekt ontdekt dat *A. Uberti* replica's maakt. Een soort klappertjespistolen, maar dan wel echt. Op de website van *A. Uberti Firearms* staat onder het logo de slogan: ‘history repeats itself’, een gedurfde slagzin voor een wapenfabrikant. Ook dat kan je denk ik agressief absurdisme noemen.

Het citaat waarmee dit stuk opent is van André Breton. Ik kwam het bij mijn werkzaamheden voor de *Volledige Werken* van Willem Frederik Hermans tegen in Hermans' bundel *Malle Hugo. Vermaningen en beschouwingen* (1994). Als niemand zich in de archieven door zijn hoofd schiet, verschijnt *Malle Hugo* in 2012 in deel 15 van de *Volledige Werken*. Mocht iemand dat wel doen, dan zien we na een onbedaarlijke lachbui wel weer verder.

Bram Oostveen studeerde Nederlands aan de Universiteit Utrecht. Sinds 2007 is hij als onderzoeksmedewerker betrokken bij de totstandkoming van de Volledige Werken van Willem Frederik Hermans bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW).

Wat is absurd?

WILLEM VAN REIJEN

Credo quia absurdum. Ik geloof het omdat het absurd is. Jezus is de zoon van een maagd. Hij is van de doden opgestaan. Er is één god in drie personen. Onze hedendaags begrip van het absurde wordt nog steeds bepaald door een eeuwenoud gezegde, waarvan de afkomst onzeker is. Wél schijnt zeker te zijn wat het betekent: logica is geen toetssteen voor de waarheid van de geloofsinhoud. Sterker nog, juist omdat de betekenis van de belijdenis zich aan logische toetsing onttrekt is de waarheid ervan verzekerd. Het spreukje trekt dus niet alleen een scheidslijn tussen logica en geloof – het vestigt tegelijk een rangorde tussen verschillende vormen van ‘waarheid’. Geloofswaarheden transcenderen seculiere en zijn ‘oorspronkelijker’. De aartsvader van de sociologie, Max Weber, wist het al, het concept van de soevereiniteit van de vorst is afgeleid van de goddelijke almacht, de politieke noodtoestand, het doorbreken van de normale, wettelijke orde, is het gesecculariseerde christelijke wonder.

De introductie van een hogere vorm van waarheid, c.q. zin, ten opzichte van onze wereldse, logische orde heeft vernietigende consequenties voor de vraag naar ‘zin’ binnen de seculiere orde. In feite wordt daarmee zoiets als het bestaan van ‘zin’ in de wereldse orde ontkend. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat uitspraken en relaties geen betekenis zouden hebben, maar wel dat er voor ons denken en handelen geen ander criterium geldt dan de rechtvaardiging van het functioneren binnen een doel-middel relatie. Dat kan als een dwangbuis voor ons denken en handelen worden gezien en dat is niet alles: dit dwangbuis kan, zonder speciale inspanning, niet eens als zodanig worden gedacht en ervaren. Bovendien zijn de mensen vertrouwd met de gangbare denkbeelden en ondervinden ze de bevrijding ervan als bedreigend. Een eerste voorbeeld hiervoor vinden we in Plato’s metafoor van de grot in zijn “Staat”. De in de grot opgesloten mensen zijn zich niet alleen niet bewust van hun beperkte kennis van de dingen (ze zien alleen de schaduwen van dingen) maar vluchten angstig weer de grot in nadat ze de dingen in het zonlicht hebben kunnen zien. Plato’s verhaal is de klassieke presentatie van de rol die ideologie en ideologiekritiek spelen. De grote ‘Masters of Suspicion’, zoals Marx en Freud, gaan uit van een situatie waarin de mensen slechts een

deficiënte kennis van hun sociale omgeving en zich zelf hebben. Met hun theorieën willen ze de ban van de heersende ideologie doorbreken en laten zien dat de mensen (patiënten) hun denken, doen en ervaren inperken door de aanpassing aan onbewust overgenomen voorstellingen, waardoor ze hun ware behoeftes en belangen niet kunnen onderkennen.

Heidegger heeft zich in *Sein und Zeit*, en ook in later werk, door Plato’s metafoor laten inspireren. Deze demonstreert volgens hem de geschiedenis van de klassieke metafysiek. Metafysiek is voor Heidegger het meer dan 2000 jaar durende zelfbedrog van de filosofie. Sinds de presocratici hebben de filosofen gemeend het ‘Sein’ te denken en toch slechts het ‘Seiende’ (de schaduwen) gedacht. Zijn kritiek op het woordje ‘is’, zoals dat in de traditionele filosofie is gehanteerd, luidt dat de betekenis er van zich beperkt tot een wereld, die uitsluitend in termen van efficiency, functionaliteit en causaliteit wordt begrepen.

Dat is niets anders dan een leven in Plato’s grot.

Tegen dit leven in de duisternis, tegen de reductie van ‘zin’ tot functie brengt Heidegger, als derde in het verbond van de ‘Masters of Suspicion’, het ‘Sein’ in het geweer. Introduceert hij daarmee een vorm van geloofswaarheid? Dat is een vaak gehoord verwijt, dat bovendien niet zelden wordt gecombineerd met kritiek op zijn, als ‘onbegrijpelijk’ gekwalificeerde, taalgebruik. Moeten we (of juist niet) het ‘Zijn’ van Heidegger beschouwen als een nieuwe, eigentijdse poging een “credo quia absurdum” te lanceren?

We hebben aan het begin gesteld dat we de term absurd begrijpen als de ontkenning van zoiets als ‘zin’ in een gesecculariseerde context. Dat is op zich al niet onproblematisch, want het ontkennen van ‘zin’ veronderstelt dat we daaraan ‘zin’ toekennen. Het poneren van: “er is geen ‘zin’”, lijkt op de mededeling: “ik lieg nu, als ik zeg dat ...”. Beide mededelingen heffen zich zelf, als immanente tegenspraak, op. Is Heideggers these, dat het ‘Zijn’ het ‘Niets’ is niet net zo in gevaar een logisch volledig zinloze en betekenisloze uitspraak te zijn, die alleen door een beroep op het “credo ...” kan worden gehandhaafd? En hoe staat het met de zin, die we als de centrale these van *Sein und Zeit* mogen opvatten: “Zijn is niets anders dan de ‘Zin’ van Zijn”?

"Antwoorden zijn van het Denken
niet te verwachten – denken is
vragen, niet antwoorden."

'Zijn' is iets van een hogere orde, met betrekking waartoe, volgens Heidegger, logica, efficiency en causaliteit geen rol spelen. "Sein ist die Transzendenz schlechthin.". Heidegger heeft de pretentie ons uit de grot van het bekrompen, metafysische denken te kunnen bevrijden. De voorwaarde daarvoor is de destructie van datgene wat tot nu toe, metafysisch, seculier als 'zin' werd begrepen. In de plaats van éénduidigheid treedt de dubbelzinnigheid: "Das Sein ist das Nichts", iedere 'Grund' is een 'Ab-grund', 'Dasein' wordt niet gedacht als een leven waarin liefde, de mooie natuur en andere aangename zaken ons verblijden, maar als een 'Sein-zum-Tode' – eerder als een 'Niet-zijn' dan een 'Zijn'.

In bijna alle paragrafen van *Sein und Zeit* waarin Heidegger het 'Dasein' thematiseert vinden we een radicale ontkenning van alles wat in de traditie over de mens te berde is gebracht.

Over het geweten zegt Heidegger weliswaar dat het ons roept, maar dit roepen is volgens hem een bepaalde manier van zwijgen. (SuZ 273) Het geweten deelt niet mee wat we wel of niet moeten doen. Het spreekt ons aan op ons meest authentieke 'ons zelf zijn kunnen' en noodt ons tot het meest authentieke 'schuldig zijn'. (SuZ 269) Dit 'schuldig zijn' heeft, zoals Heidegger uitdrukkelijk vaststelt, niets met de gangbare morele opvattingen te maken, maar heeft betrekking op de het feit dat ons Dasein door 'Nichtigheid' wordt bepaald.

Waar we ook kijken, tegenstellingen stapelen zich op tegenstellingen. Antwoorden zijn van het Denken niet te verwachten – denken is vragen, niet antwoorden. Daarbij zijn we weer bij het absurde. Het gaat om de vernietiging van de datgene wat we gangbaar 'zin' noemen. De vastigheid van het bestaande wordt ingeruild tegen onbepaaldheid en dat is, paradoxaal, de nieuwe 'zin'.

Heidegger is niet de enige die zich door de destructie van de traditioneel, inhoudelijk bepaalde betekenis van 'zin' en het lanceren van een onbepaalde en paradoxale betekenis van 'zin' heeft laten fascineren.

Zo is een andere, niet minder revolutionaire filosoof, Adorno, bij alle principiële verschillen, niet ver van Heidegger verwijderd als hij stelt dat "kunst filosofie, die ze interpreteert, nodig heeft om te zeggen wat ze niet kan zeggen, terwijl het toch alleen door de kunst kan worden gezegd, doordat ze het niet zegt." (*Ästhetische Theorie*, p. 113)

Hier ontbreekt de ruimte om boeiende parallellen die in de literatuur te vinden zijn ook maar op te sommen. Toch wil ik tenminste aan een paar voorbeelden herinneren.

Bij Kafka vinden we het ultieme voorbeeld voor de opheffing van zingeving in teksten. In de 'Strafkolonie' krast een "schrijfmachine" de tekst van het overtreden wetsartikel in de huid van de delinquent tot de dood er op volgt. Het is natuurlijk geen toeval dat deze ma-

chine zichzelf vernietigt als ze "Wees rechtvaardig" in de huid van een veroordeelde krast. Een 'justitie', die in Kafka's verhaal met iedere vorm van rechtvaardigheid spot, is onvermijdelijk aan zelfvernietiging, qua uitvoering niet minder dan qua 'zin' overgeleverd.

En aan Kafka hebben we nog een fraai voorbeeld van het zinloze van 'zin' te danken. In "Het proces" lezen we hoe K. langs een kamer loopt waarin mensen zitten te wachten. Hij zegt: "Hun wachten scheen mij zo zinloos". Zijn gesprekspartner antwoordt: "Wachten is nooit zinloos, zelfstandig ingrijpen is zinloos". Dat is bij een andere specialist voor het absurde, bij Beckett, niet anders. 'Wachten op Godot' is duidelijk geen wachten op iemand of iets (goddelijks). Ons rest niets anders dan ons leven als wachten te begrijpen en te leven, terwijl anderzijds geenszins duidelijk is dat dit wachten enige zin heeft. Het is bij Kafka en Beckett zeker dat de traditionele betekenis van wachten, als wachten op ... haar 'zin' heeft verloren. 'Wachten' is bij hen, net als bij Heidegger – en overigens ook bij Adorno en Benjamin – transcendent, radicale kritiek op een wereld die alles instrumentaliseert en aan criteria van efficiency onderwerpt.

Willem van Reijen is Emeritus Professor in de sociale en politieke filosofie aan de Universiteit Utrecht en Honorarprofessor aan de Albert-Ludwigs-Universität in Freiburg.

Het Van Nieuwkerksyndroom

RONALD SNIJDERS & FEDOR VAN ELDIJK

Onderstaande transcriptie is een fragment van aflevering 2 van Binnenland 1 op 20 oktober 2007, een absurd radioprogramma dat in het seizoen 2007/2008 te horen was op de VPRO. De hoogtepunten zijn nu in boekvorm en op cd verschenen.

- Het is een nieuw taboe. Maar steeds meer mensen hebben er last van. Simone de Leeuw schreef er een boek over. *Ik draai door* verschijnt volgende week. Het is het openhartige relaas van een jonge vrouw die steeds meer begint te lijken op Matthijs van Nieuwkerk, de bekende talkshowhost van Nederland 3.

- Simone, welkom. Wanneer ontdekte je dat je last had van wat jij dan noemt het Matthijs van Nieuwkerksyndroom? Er moet een moment zijn geweest...

- Eh... een jaar of twee geleden.

- Even kort in drie zinnen: Wat gebeurde er?

- Nou ja, in het begin had ik het niet zo door, ja ik stelde heel veel vragen en ik begon een beetje over tafel te hellen als ik met mensen sprak... en vroeger had ik altijd het gevoel dat we met vrienden gezellig samen aan het praten waren, maar de laatste tijd merk ik gewoon dat ik de gesprekken aan het leiden ben en dat ze ook nooit langer duren dan vier minuut dertig.

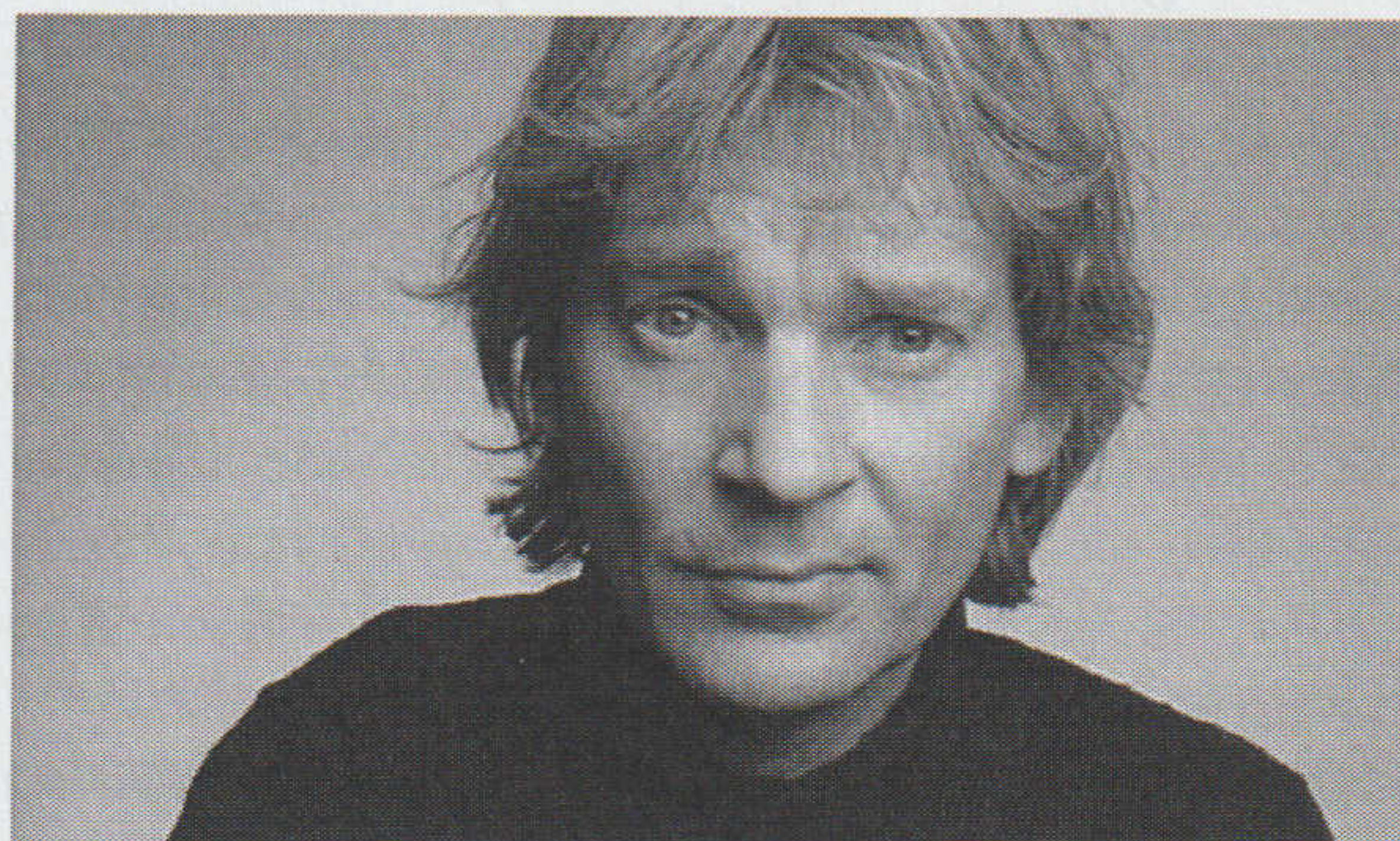
- En ik maak heel veel gebruik van wat standaardvragen: 'geef nou eens een goed voorbeeld, leg mij uit wat u daarin zo fascineert... u bent heer en meester', dat soort teksten.

- Dat klinkt inderdaad als Matthijs van Nieuwkerk.

- Maar zo ben ik helemaal niet... Ik heb gewoon de laatste tijd steeds meer last van een soort gevatheid, een welbespraaktheid en ik geef mensen ook voortdurend het idee dat ik door ze heen prik, maar zonder mijn charme te verliezen. Het is belachelijk want ik werk bij een verzekeringsmaatschappij op de salarisadministratie, dus ik heb dat Matthijs van Nieuwkerksyndroom ook helemaal niet nodig. Het voelt ook allemaal als een soort trucje. Waarschijnlijk omdat ik bang ben om kijkers te verliezen natuurlijk.

- Kijkers?

- Om een voorbeeld te geven, wat ik ook sinds kort doe, ik verzamel allerlei korte fragmentjes die ik aan mensen laat zien, dat zijn filmpjes waarin iemand anders iets doms doet en waar ik mezelf enorm aan optrek, omdat ik merk dat er door de mensen in de studio heel erg om wordt gelachen. Die mensen zijn er natuurlijk niet echt maar dat gevoel heb ik heel erg. Ik kan ook nooit meer gewoon onder vier ogen een gesprek voeren, er zit altijd wel iemand bij die er dan

nog gevatteer doorheen gaat zitten tetteren. Vaak een beetje een Brabants nichterig typetje... of bekende Nederlanders: Sophie Hilbrand, of Giel Beelen. Elke avond iemand anders. En waarom? Ik denk dat ik bang ben dat ik in m'n eentje saai ben, of dat ik het gesprek niet gaande kan houden.

- En je hebt nooit rust.

- Nou ja, in juni knijp ik er even tussenuit, maar dan kom ik snel terug met een zomereditie. En aan het eind van het jaar dan nog de Top 2000 met Leo Blokhuis... tenminste dat gevoel heb ik. Dat is natuurlijk niet echt. Nee, want ik ben Matthijs van Nieuwkerk niet natuurlijk. Nee, gelukkig niet: ik zou gek van mezelf worden.

- Tot slot: Simone de Leeuw dank je wel voor je komst, nog een keer je boek: *Ik draai door*, het is uitgegeven door De Bezige Bij. Morgen in de boekhandel, morgen weer *De Wereld Draait Door* dan is Giel Beelen mijn tafeldame en verder hebben we Katja Schuurman, Huub van der Lubbe, Andries Knevel, Trijntje Oosterhuis én... Gerrit Zalm, minister in ruste, Ali B, de dames van K3, Winston Gerschtanowitz, Erik van Muiswinkel, Pepijn van Dorst, Miles Davis, Wendy van Dijk, Bridget Maasland en Piet Paulusma... dat en meer morgen in *De Wereld Draait Door*.

Boekspecificaties:

Binnenland 1

Fedor van Eldijk & Ronald Snijders

ISBN: 9789061699019

Uitvoering: paperback met cd

Prijs: € 19,90

NUR: 372

Uitgegeven door: De Harmonie, Amsterdam, 2009

Wat is absurdisme...

RONALD SNIJDERS

Vragen normale mensen mij vaak. Soms wel vier keer per dag: 's ochtends na het ontbijt, 's middags na de lunch, na het avondeten en nog een keer voor het slapen gaan. Ik heb nu een hor gekocht en een klamboe, maar ik heb nog steeds last van mensen die me die vraag stellen. Daarom heb ik besloten voor eens en altijd antwoord te geven.

In 2006 verscheen *Een normaal boek* dat ik samen schreef met Fedor van Eldijk. Daarin bevonden zich teksten van een normaliteit die daarvoor nog nooit was vertoond. Ineens was alles mogelijk: een wereld van alledaagsheid ging open. Dat het op pagina 2 al meteen misging en het absurdisme zijn intrede deed, is van minder belang. Waar het om ging was het statement: mensen gingen in boekhandels vragen of ze ook een normaal boek verkochten en dat bleek er dus gewoon te zijn (verschenen bij Prometheus). Het werd een groot succes: veel mensen hebben daarna nooit meer een bijzonder boek gelezen. De Nederlandse literatuur leek definitief te zijn afgerond en mensen gingen weer andere dingen doen.

Enkele jaren geleden maakte ik het programma *Binnenland 1* voor VPRO Radio 1, een absurdistisch hoorspel dat klonk als een normale actualiteitenrubriek tussen de echte actualiteiten. Het was zaak de uitzendingen zo realistisch mogelijk te laten klinken, zodat de absurde inhoud daarmee kon schuren. De teksten schreef ik wederom vaak samen met Fedor van Eldijk en verschenen in een boek met Best-of cd bij De Harmonie (*Binnenland 1*, 2009).

Vorig jaar initieerde ik de eerste internet website voor normale mensen: www.normalemensen.nl. Normale mensen op Twitter en Facebook volgen deze site, die elke week weer hele nieuwe woorden, verhalen en ideeën telt. Het internet is nu af. Volgers en vrienden zijn gelukkig en kunnen voortaan alleen nog maar *dromen* van ellende.

Iemand die komische teksten schrijft probeert in eerste instantie zichzelf aan het lachen te maken. Dat gebeurt op basis van een zekere intuïtie en door het toestaan van ondoordachte associaties. Later ontdek je pas bepaalde patronen. Absurdisme, althans in de vorm die wij vaak gebruiken, komt kortweg neer op het vieren van de botsing tussen twee niet te verenigen concepten. Het tegen de bestaande logica in onderzoeken en accepteren van de consequenties hiervan, werkt komisch. Hoe kun je opnieuw fris kijken naar Matthijs van Nieuwkerk, iemand die inmiddels tot het meubilair van de Nederlandse televisie is gaan behoren? Door hem, of datgene wat wij met hem as-

sociëren, in een totaal andere context te plaatsen. Zo bedachten we een personage dat sterk afwijkt van onze perceptie van het concept 'Matthijs van Nieuwkerk' (populairste tv-host, snel, gevat, sidekick eraanstaande): een vrouw die op de shadeadministratie van een verzekeringsmaatschappij werkt, maar die wel het 'Van Nieuwkerksyndroom' heeft: ze moet vechten tegen dezelfde eigenschappen die Matthijs van Nieuwkerk juist zo handig uitkomen. Die botsing tekent de bestaande conventies af, het normale wordt scherper zichtbaar als het moet vechten tegen een onverenigbaar ander concept of een ongewone context. De kortsluiting in je hoofd die ontstaat bij die botsing is de basis van (mijn) absurde humor.

In het theater lees ik momenteel voor uit eigen werk in de voorleesperformance 'Verkeerde Benen', waar dit soort botsingen zeer geconcentreerd, soms al in een enkele zin, worden doorgevoerd. Het publiek wordt voortdurend heen en weer geslingerd op zoek naar houvast: absurdisme als een groot spel met verwachtingspatronen. Vergelijk het maar met een stuk dat ineens wordt afgebro-

www.normalemensen.nl
twitter.com/normalemensen
facebook.com/normalemensen

Het Cabaret

SEBASTIAAN BROERE & MARTIJN ENGELS

Wanneer is iets grappig? Heeft humor een maatschappelijk nut? Met deze en andere vragen op zak, schoven wij dinsdagavond 20 juni aan bij de vierentwintigjarige Lonneke Dort, winnares van o.a. het Griffioen/Zuidplein Cabaret Festival 2011 en het Utrechts Cabaret Festival 2011. Met haar naar eigen zeggen absurdistische sketches en liedjes is zij begonnen aan een veroveringstocht van de Nederlandse theaters en cultuurpodia. Wat zijn haar gedachtes over onze vragen?

"Om van wal te steken, wanneer en waarom ben je eigenlijk begonnen met het maken van cabaret?"

"Vroeg, toen ik een jaar of twaalf was, deed ik al af en toe mee aan musicals en dat vond ik prachtig. Het podium, de mensen in de zaal; het geheel had een bepaalde aantrekkingskracht op me. Later ging ik studeren aan de ALO en kwam via een vriend in aanraking met kleinkunst en cabaret. Ik begon zelf dingetjes te schrijven, maar pas aan het begin van dit jaar besloot ik er echt zelf in te duiken."

"Kan je misschien kort omschrijven wat je doet?"

"Mijn show is een mengelmoes van alles. Ik maak liedjes, doe sketches, voer monologen. Bijna overal zit wel een absurdistische slag in. Met absurdisme bedoel ik dat er iets gebeurt dat niet voor de hand liggend is, als een verrassing. Je probeert de mensen ergens in mee te laten gaan, om ze vervolgens, met behulp van een rare twist, wakker te schudden. Wat begint als een zoetsappig liefdesliedje kan omvormen tot een verhaal waarin van alles mis blijkt te zijn. Het is gaaf om mensen mee te nemen in je verhaal en emoties bij ze op te wekken."

"Waar haal je eigenlijk je inspiratie vandaan?"

"Dat kan overal ontstaan: een gedachte, een zin, een gesprek of een persoon. Dan klinkt er een soort plingetje; hier kan ik iets mee! Ik merk dat ik altijd onbewust in een soort zoek-modus sta; altijd op zoek naar iets dat ik kan gebruiken. Misschien let ik in het specifiek op hoe mensen met onvolmaaktheid omgaan. Schoonheid is een terugkerend thema in m'n programma. Bovendien haal ik inspiratie uit de kinderen die ik les geef; ze zijn vrij, grenzeloos, kennen geen schaamte."

"Wanneer weet je dan of iets werkt, wat is grappig?"

"Ik weet pas of iets werkt, wanneer ik het uitpro-

beerd heb. En zelfs dan is het nog afhankelijk van de avond, hoe de mensen in de zaal zich voelen, hoe ik het overbreng. Ik denk dat of iets grappig is, te maken heeft met herkenning. Mensen vereenzelvigen zich met de situatie die je ze voorschotelt en dan, net wanneer ze zich op hun gemak beginnen te voelen, verander je de alledaagsheid door de introductie van iets absurds. Het grappige zit hem in die twist, maar of mensen het als grappig ervaren hangt van hunzelf af. De lach geeft blijk van ontlasting, vaak veroorzaakt doordat de mensen in de zaal niet weten wat ze met de nieuwe situatie aan moeten. Mensen kunnen zich ook ongemakkelijk gaan voelen, of zelfs geconfronteerd. Dat ze zichzelf erop betrappen dat ze ook wel eens zus of zo doen. Ik doe dit meestal wel subtiel, ik zal niet iemand op de eerste rij aanspreken om hem voor schut te zetten tegenover de rest van de zaal. Zoals ik al eerder zei, het is prachtig om emoties bij mensen op te wekken, maar ik hou er niet van om iemand compleet af te zeiken."

"Wil je dat de mensen zich ergens bewust van worden, is dat misschien het nut van cabaret?"

"Ik vind het leuk als ik de mensen iets mee kan geven, maar het is geen vereiste. Ik wil de mensen in de zaal een mooie en verfrissende avond bezorgen waarin ze lekker hebben kunnen lachen. Als ik ze daarbij ook nog heb weten te inspireren is het helemaal af."

Ik weet niet wat hét nut van cabaret is maar ik denk wel dat cabaret nuttig is. Door naar cabaret te kijken, kunnen mensen zich vrijer gaan voelen. De fantasie wordt geprikkeld, de fantasie die in onze maatschappij er vaak uit geramd wordt naar mate je ouder wordt. Je laat je gasten de absurditeit van de alledaagsheid inzien, en dat kan bevrijdend werken. Mensen hebben behoefte aan deze bevrijding, en hoewel ik mij zorgen maak over de cultuur-bezuinigingen van het huidige kabinet, geloof ik dat er dus ook altijd behoefte zal blijven naar cabaret."

"Wat zijn je toekomstplannen?"

"In september begin ik aan een opleiding aan de Koningstheaterakademie in Den Bosch. Er zijn nog heel veel dingen die ik verder wil ontwikkelen en daar ga ik me de komende jaren op richten. Ik kan niet wachten om straks full-time bezig te zijn met dat wat ik het liefste doe!"

"Tot slot, kan je misschien een Kant-grapje maken?"

Elf Fantasy Fair

JORT BLOKPOEL

Ieder jaar, niet ver bij Utrecht vandaan, in de tuinen van het schone kasteel de Haar, komen duizenden mensen samen om uitgedost in de meest uitzinnige kostuums één of twee dagen te doen of ze een fantasiewezen zijn. Elven, vampiers, demonen, duivels, ridders, jonkvrouwen, orks, goblins, je kan het zo gek niet verzinnen of het loopt er wel rond. Met het thema absurd in het achterhoofd, waagde deze reporter zich in deze bijzondere, fantasierijke, enigszins verontrustende en bovenal absurde wereld.

Elf Fantasy Fair is dit evenement getiteld, maar in tegenstelling tot wat de naam lijkt te suggereren blijft het niet bij fantasie. Mensen geven honderden euro's uit om voor een dag hun fantastische personages te bevrijden uit de fantasie en een plaatsje te geven in de realiteit. Dit mag misschien wat buitenissig lijken, maar het is nog lang niet het meest absurde aan Elfia – zoals het kasteel en het park deze twee dagen heten.

De Elf Fantasy Fair is voor velen een leuk dagje uit. Je kan je kinderlijke verlangens naar verkleedfeestjes bevredigen, er zijn talloze kraampjes te bekijken, er is eten, bier en mede, met een beetje mazzel schijnt de zon, kortom lekker een dagje rondbanieren in een kasteeltuin. Voor sommige mensen lijkt het eerder een soort bevrijding. Zij kunnen zich een dag losmaken uit hun vervreemdende dagelijks leven en hun ware ik tonen.

Als je goed luistert dan hoor je achter al deze fantastische alter ego's de realiteit stromen. Ridders hebben het over hun stage; heksen klagen dat hun schoenen pijn doen; Heer Roderick voegt zijn wapenbroeders als vrienden toe op Hyves; trollen gaan met priktokken het zwerfvuil te lijf en de stoere piratenvrouw probeert bezorgd haar paard tot rust te krijgen

als deze opgefokt door de muziek het publiek in dreigt te stormen. Nee, ook deze mensen die zich in de fantasie willen verliezen zijn niet absurd. Toegegeven, ze zijn wat raar, maar absurd gaat te ver.

Echt absurd, en heel storend, zijn de honderden puberale festivalgangers die het nodig vinden om iedereen gratis knuffels aan te bieden. De pukkelige

tieners met 'free hugs' bordjes lijken op elke hoek kosteloos en ongevraagd hun intimiteit aan je op te willen dringen. Volgens mijn huisgenootje, die dit ook heeft doorstaan, ligt het aan een gebrek aan echt contact door sociale media als Hyves en Facebook. Dit lijkt mij echter geen voldoende verklaring, omdat het fenomeen zich heel specifiek lijkt te concentreren op jongens en meisjes van 14 tot 18 jaar oud. Het verlangen te knuffelen is onaflatend, ondanks de vele persiflages die het belachelijk maken: van een als beul verklede man met bordjes 'free whipping' en 'free hanging' tot een als boom verklede jongen met een bordje 'tree hugs'.

Zijn deze pubers zo overtuigd van de heilzame werking van hun knuffels dat ze dit iedereen willen geven? En

als hun knuffels dan zo goed zijn, waarom vragen ze er dan geen geld voor? Misschien is het bordje 'free hugs' niet een aanbod maar een vraag. Misschien is het wel een schreeuw om warmte en liefde. Als dit het geval is dan zijn de 'free hugs' een absurd fenomeen dat ons de verontrustende toestand van de hedendaagse puber toont. Zo verstoken van liefde en warmte lijkt een knuffel met een in fantasiekostuum uitgedoste volslagen vreemde de enige uitweg uit de kille realiteit.

De Elf Fantasy Fair vond plaats bij Kasteel de Haar in Haarzuilens op 17 april 2011.

Het absurde en de Russell paradox

ALBERT VISSER

In de filosofie willen we de wereld op compromissloze manier als *éénvoudig* begrijpen. Helaas, dat wil maar niet lukken. Het lijkt wel alsof er een kracht is die onze beste pogingen tot luciditeit weerstaat. Als we er in slagen om één aspect te verlichten, groeit het duister elders. Het is om gek van te worden.

Misschien is die kracht, laten we hem *het absurde* noemen, wel onverslaanbaar. Misschien is het beste wat we kunnen doen *om die kracht heen werken*: red- den wat er te redden valt. Of misschien moeten we zelfs proberen die kracht gedeeltelijk vóór ons te laten werken, zoals we ook in de technologie vernietigende krachten voor ons karretje spannen. (Dat gebeurt ook in zekere zin, bijvoorbeeld in het bewijs van de Gödel- stellingen, in de theorie van Inductieve Definities en in de Lambda Calculus.)

Het idee van één diepe ongerijmdheid, de grond die tegelijk afgrond is (om een uitdrukking van Heidegger te lenen), heeft een zekere esthetische aantrekkingskracht. Maar zelfs dit esthetische genoeg lijkt ons niet vergund. De skeptische paradoxen, de problemen rond tijd en continuïteit, de semantische en verzamelingstheoretische paradoxen, het raadsel van de dood, ik vermag niet te schouwen hoe we die als één probleem zouden kunnen zien. We zitten niet opgescheept met *absurdum*, maar met *absurda*, een multiplicitéit van afgrondelijke gronden.

Eén van die *absurda* manifesteert zich in de Russell paradox. De Russell paradox gaat over *verzamelingen*. Een verzameling is een collectie van objecten, de *elementen* van de verzameling. (Natuurlijk is er geen non-circulaire uitleg van wat een verzameling is.) Een verzameling ligt geheel vast met zijn elementen maar hoeft niet identiek te zijn aan zijn elementen. Bijvoorbeeld de verzameling die precies Dascha bevat, is niet identiek aan Dascha. Sommige verzamelingen zijn *niet* element van zichzelf en, misschien, zijn er ook verzamelingen die *wel* element van zichzelf zijn. De *Russell verzameling* R is de verzameling van alle verzamelingen die niet element van zichzelf zijn. Zit R in zichzelf? Stel dat R element van zichzelf is. Dan zit, volgens de specificatie van R , de verzameling R niet in zichzelf. Er volgt nu dat R zowel wel als niet in zichzelf zit. Dat kan natuurlijk niet. Dus onze aanname dat R in zichzelf zit leidt tot een tegenspraak. We mogen nu zonder aanname concluderen dat R niet in zichzelf zit. Maar dan voldoet R aan de specificatie van de elementen van R . Een tegenspraak zonder aannamen.

Arme Frege, arme Russell. In de appendices van

respectievelijk de *Grundgesetze* en de *Principles* probeerden zij aan de paradox te ontkomen, maar het onderliggende monster laat zich niet zo makkelijk temmen. Geen appendix kan het bezweren. Geen *hack* kan er tegen op.

De Russell paradox vormt een obstakel voor het *logiscistische programma* van Frege en Russell waarin zij probeerden de wiskunde geheel op de logica te funderen zonder een beroep te doen op de intuïtie van ruimte en tijd. Gewoon negeren van de paradox was voor hen geen optie.

Russell's uiteindelijke oplossing van de paradox, de *typentheorie*, uiteengezet in *Principia Mathematica*, lijkt de paradox te vermijden, maar de kosten zijn hoog. *Ten eerste*, heeft Russell een speciaal, niet gerechtvaardigd, axioma nodig om een oneindigheid van objecten te produceren. Waar komen al die objecten zo ineens vandaan? *Ten tweede*, zelfs als hij oneindigheid stipuleert, kan hij nog steeds het principe van volledige inductie niet rechtvaardigen. Daar heeft hij het reduceerbaarheidsaxioma voor nodig. *Ten derde*, is de manier waarop de Leugenaars Paradox geblokkeerd wordt in deze versie van de typentheorie ad hoc: de paradox is niet construeerbaar door toevallige armoede van de taal. *Ten vierde*, is Russell gedwongen om voor het tellen van hogere typen hogere orde getallen te stipuleren. We hebben niet één drie, maar een heleboel drieën. Een drie om objecten te tellen, een drie om eerste orde propositionele functies te tellen, een drie om tweede orde propositionele functies te tellen, enzovoorts. Geen wonder dat Russell na *Principia* er genoeg van had en iets anders ging doen.

Het probleem met de drieën brengt ons tot een fundamenteel probleem: vanuit welk Archimedisch punt kunnen *wij* ons al die drieën denken? Hoe zien wij dat al die drieën eigenlijk in zekere zin hetzelfde zijn omdat ze allemaal drietallen van iets tellen? Dat inzicht valt buiten de typentheorie. Russell kan het in zijn theorie niet articuleren. We krijgen zo een onderscheid tussen een *intern* en een *extern* perspectief. De typentheorie lijkt niet het hele denken te kunnen vatten. De ongetypte wildheid komt terug door de achterdeur.

Het is dan ook geen wonder dat Russell's leerling Wittgenstein in zijn *Tractatus* de *reflexiviteit* van de filosofie probeert op te heffen. Hij tracht de neiging het denken op zichzelf toe te passen met wortel en tak uit te roeien. Er zijn geen typen, er is geen buiten, er zijn alleen de wereldse feiten en, als klap op de vuur-

pijl, je kunt dit allemaal nog niet zeggen ook. (Het is grappig dat Wittgenstein meteen alle onzegbaarheden op één grote hoop gooide. Het onzegbare dat ons van ongewenste reflexiviteit moet afhelpen is tevens het onzegbare van de ethiek en van de esthetiek. Gewoon een filosofische fout, zou ik zeggen.)

Laten we een stapje terug doen. Eerder bespraken we dat we zelfs niet de bevrediging vinden dat het onderliggende raadsel één is. Kunnen we in ieder geval zeggen dat er één ding verscholen zit achter een grote klasse paradoxen die iets met vicieuze cirkels te maken hebben? Ik moet toegeven dat ik altijd dat gevoel heb gehad, maar het is heel moeilijk dat gevoel argumentatief hard te maken.

De Russell Paradox is nauw verbonden met de paradox van het grootste ordinaal getal (de Burali Forti Paradox) en de paradox van de machtsverzameling van het universum (de Cantor Paradox): deze antinomieën behoren tot de klasse van de *verzamelings-theoretische paradoxen*. Er lijkt een duidelijke verwantschap te zijn met de *semantische paradoxen*, zoals de Leugenaars Paradox, de Grelling Paradox en de Berry Paradox.

Laten we de Grelling Paradox wat nader onder de loupe nemen. We noemen een zelfstandig naamwoord *homologisch* als het op zichzelf betrekking heeft en *heterologisch* als het niet op zichzelf betrekking heeft.

Bijvoorbeeld, *kort* is homologisch en *lang* is heterologisch. Het Amerikaanse-Engelse woord *highfalutin* (dat *hoity-toity* of *arty-farty* betekent) probeert zeer ostentatief heterologisch te zijn. (*Ostentatief* is een mooi voorbeeld van een highfalutin woord.) Als je er goed over nadenkt, dan is de toepassing van *homologisch* en *heterologisch* problematisch wegens puzzles die te maken hebben met type-token-occurrence en met woordindividueelheid. Je zou, bijvoorbeeld, denken dat *verhapseld* en *afko* homologisch zijn, maar *verhapseld* is alleen maar een verhaspeling van *verhaspeld*, een heterologisch woord, en *afko* is alleen maar een afkorting van *afkorting*, alweer een heterologisch woord. Zijn, bijvoorbeeld, *afko* en *afkorting* nu wel of niet hetzelfde woord?

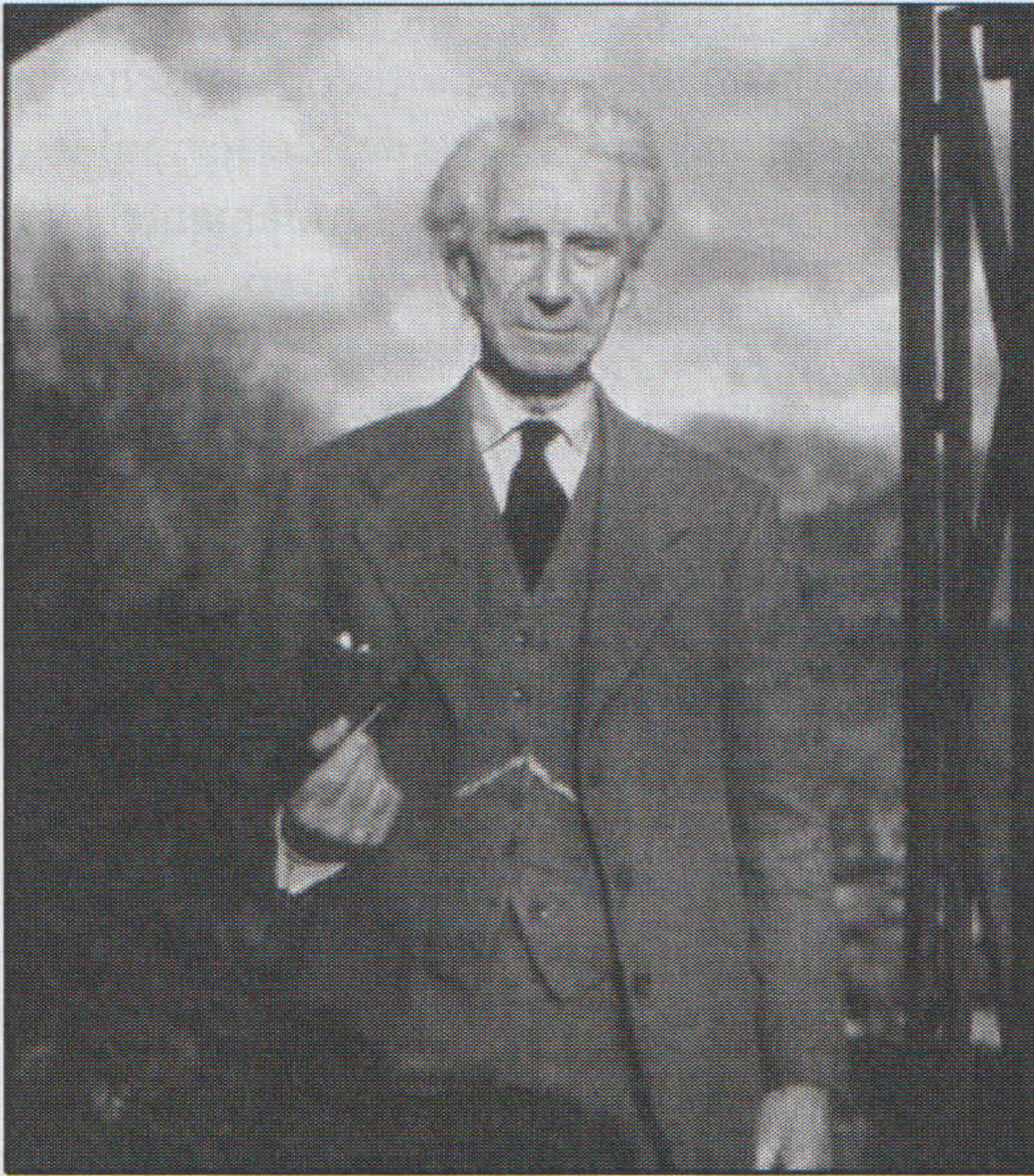
Laten we dit soort problemen negeren, - we kunnen vast één of ander verhaal verzinnen om ze te omzeilen - en ons afvragen of *heterologisch* heterologisch is. Stel dat *heterologisch* heterologisch is. In dat geval slaat het op zichzelf en is het homologisch. Het is daarmee zowel hetero- als homologisch. Een tegenspraak. Ergo, we hebben bewezen dat *heterologisch* homologisch moet zijn. Maar dan slaat het niet op zichzelf en is het dus heterologisch. Tegenspraak zonder aannamen.

De gelijkens tussen de afleiding van de Russell

Paradox en van de Grelling Paradox is treffend, maar betekent dit dat de onderliggende diagnose per se hetzelfde moet zijn? Ramsey stelde voor een helder onderscheid te maken tussen de *verzamelings-theoretische paradoxen* en de *semantische paradoxen*. Deze twee klassen van paradoxen hebben betrekking op een andere materie: de eerste betreffen totaliteiten van objecten, de tweede betreffen de notie van betekenis. Ramsey's visie wordt gedeeld door veel huidige logici. De vele verschillende diagnoses en 'oplossingen' van de paradox stemmen ook al niet hoopvol dat we tot een *eenheitliche* visie kunnen komen.

Maar ... je kunt een verzameling toch zien als de extensie van een concept? *Concept* is toch zeker een semantische notie? ... Wat mij betreft is de discussie niet gesloten, maar voor dit stukje is voldoende te constateren dat het onhelder is of we alle paradoxen met vicieuze cirkels als manifestaties kunnen zien van hetzelfde raadsel.

We moeten constateren dat niet alleen als we de diepte ingaan we absurditeit ontmoeten, maar dat in de breedte gebrokenheid en fragmentatie aan de orde van de dag zijn. Dat is een absurditeit van andere aard. We hebben immers een sterke intuïtie dat de filosofie één moet zijn. Hoe kunnen er nu een heleboel *wijsheden* zijn? Obstakels in de diepte, fragmentatie in de breedte, waarom dan überhaupt nog filosoferen? Gelukkig is er op deze vraag een klinkend en glashelder antwoord: *quia absurdum*.

Stockhausen: logisch positivist of kunstenaar?

NIELS HAMAKER

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog veranderde er veel in de westerse muziek, en dan doel ik hier vooral op de muziek die doorgaans als 'klassiek' wordt aangeduid. Deze veranderingen sluiten aan bij een brede culturele omslag, waarin de jongere generatie zich niet langer schatplichtig voelde ten opzichte van de oudere, maar zich juist wilde afzetten tegen de cultuur die de gruwelen van de oorlog had voortgebracht.

Een groep componisten, ook bekend als de Darmstadt-school waartoe ook Karlheinz Stockhausen behoorde, keerde zich af van de romantische traditie en stelde zich tot doel een nieuw esthetiek te ontwikkelen, waarin de menselijk emotie niet meer centraal zou staan, maar juist de ratio. Deze esthetiek werd niet expliciet geformuleerd, maar zou tot uiting komen in de vele geschriften die door deze avant-garde werden geproduceerd en behelsde onder andere dat de muziek zich moest spiegelen aan de exacte wetenschappen.

Hieronder zullen we aan de hand van een tekst van Karlheinz Stockhausen bekijken welke spanningen, tussen positivisme en kunst, een dergelijke theorie op kan roepen. Maar daarvoor moet ik eerst ingaan op de relatie tussen muziek en theorie vóórdat de avant-garde opkwam.

Muziektheorie

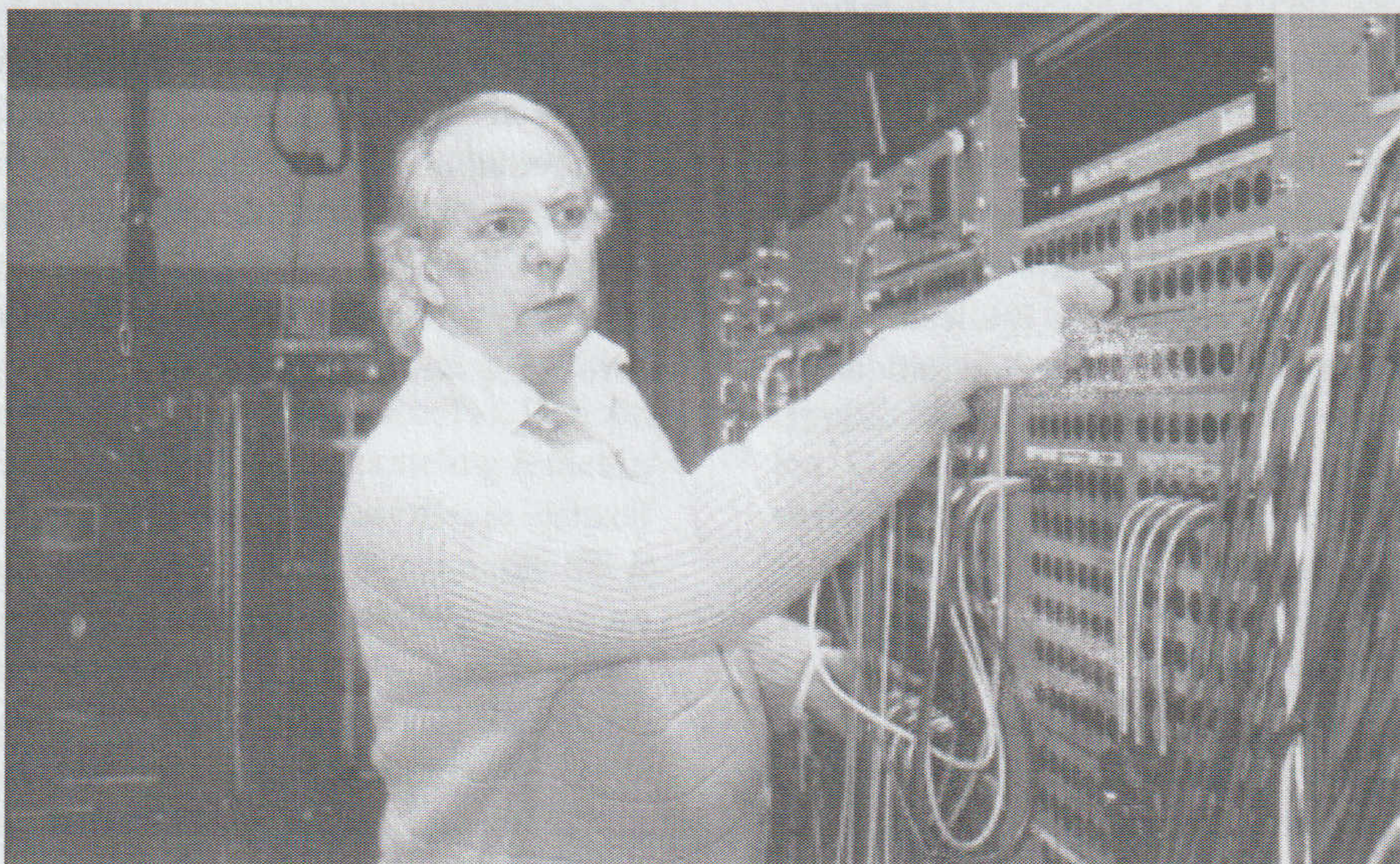
In de 18e en 19e eeuw speelde muziektheorie vooral een retrospectieve en beschrijvende rol: een componist leerde een theorie die aansloot bij de muziek van de generatie die hem voorafging, maar waar de

contemporaine compositiepraktijk vaak alweer een beetje van afweek; de theorie die deze nieuwe muziek zou beschrijven zou pas later volgen. Tegelijkertijd ontwikkelde de muziektheorie zich zelfstandig in een poging te verklaren waarom muziek die volgens de theorie geschreven was toch goede muziek opleverde. Zo formuleerde Jean Philippe Rameau in 1722 een fundamentele wet, de *basse fondamentale*, die alle muziek zou onderliggen. Deze wet kwam tot stand door toepassing van allerhande wiskunde en was gemodelleerd naar een positivistische wetenschap maar had als grondslag toch de observatie van de muziek uit het (zeer) recente verleden.

In grote lijnen blijft dit model voor de relatie tussen muziek en theorie tot in de 20e eeuw bestaan. Eerst in 1921 wordt deze relatie omgekeerd: Arnold Schönberg formuleert dan een muziektheorie die de praktijk vooruit is. Hij ontwikkelt een nieuw systeem waarin alle twaalf tonen in een octaaf gelijkwaardig zijn en even vaak gebruikt worden door toepassing van reeksen waarin alle tonen voorkomen. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog geldt dit systeem als uitgangspunt voor de Europese avant-garde. Meer nog vormt Schönbergs omkering van theorie en praktijk een inspiratiebron: theorie hoeft niet langer de muziek te volgen, maar kan deze sturen.

Stockhausen

Karlheinz Stockhausen was een van de meest invloedrijke componisten van die avant-garde, niet alleen vanwege zijn composities maar juist ook vanwege zijn bijdrage aan het ontwikkelen van nieuwe theo-

retische kaders vanwaaruit gewerkt kon worden. Een van de artikelen die hij in het invloedrijke *Die Reihe* publiceerde was ...*wie die Zeit vergeht...* (1957), over de relatie tussen de hoogte en de duur van een toon: via experimenten met pas ontwikkelde elektronische apparatuur was hij tot de conclusie gekomen dat duur en hoogte van een toon deel moeten zijn van één doorlopende schaal, de delen waarvan door ons gehoor wel verschillend worden waargenomen, maar die compositorisch toch gelijkvormig behandeld zouden moeten worden. Want, zo schrijft hij, en daar wordt het pas echt interessant, dat niet doen is problematisch en leidt tot tegenspraak, zelfs 'zu großen Widersprüchen'!

Op zich is dit al een fascinerende conclusie. De muziek lijkt niet langer het primaat te hebben, het wordt nu de natuur die moet bepalen welke vorm de muziek krijgt. Was men voorheen bezig te bewijzen dat de bestaande muziek de best mogelijke was, hier draait Stockhausen deze volgorde om en laat zien hoe uit de structuur van een natuurlijk fenomeen muziek moet volgen. Anderzijds is het ook fascinerend te zien dat Stockhausen tot een dergelijke harde formulering komt. Want waarom zou muziek de structuur van een natuurlijk fenomeen moeten volgen? En waarom zou het tot een tegenspraak leiden als men dat niet doet? Stockhausen heeft hier geen pasklaar antwoord op.

Als we dan opnieuw naar Stockhausens tekst kijken, zien we twee aspecten samenkomen. In de eerste plaats is er de positivistische inslag die Stockhausen koos waarin in afgemeten zinnen een objectief begrippenapparaat wordt opgebouwd waaruit logische conclusies volgen, waaronder die van de tegenspraak.

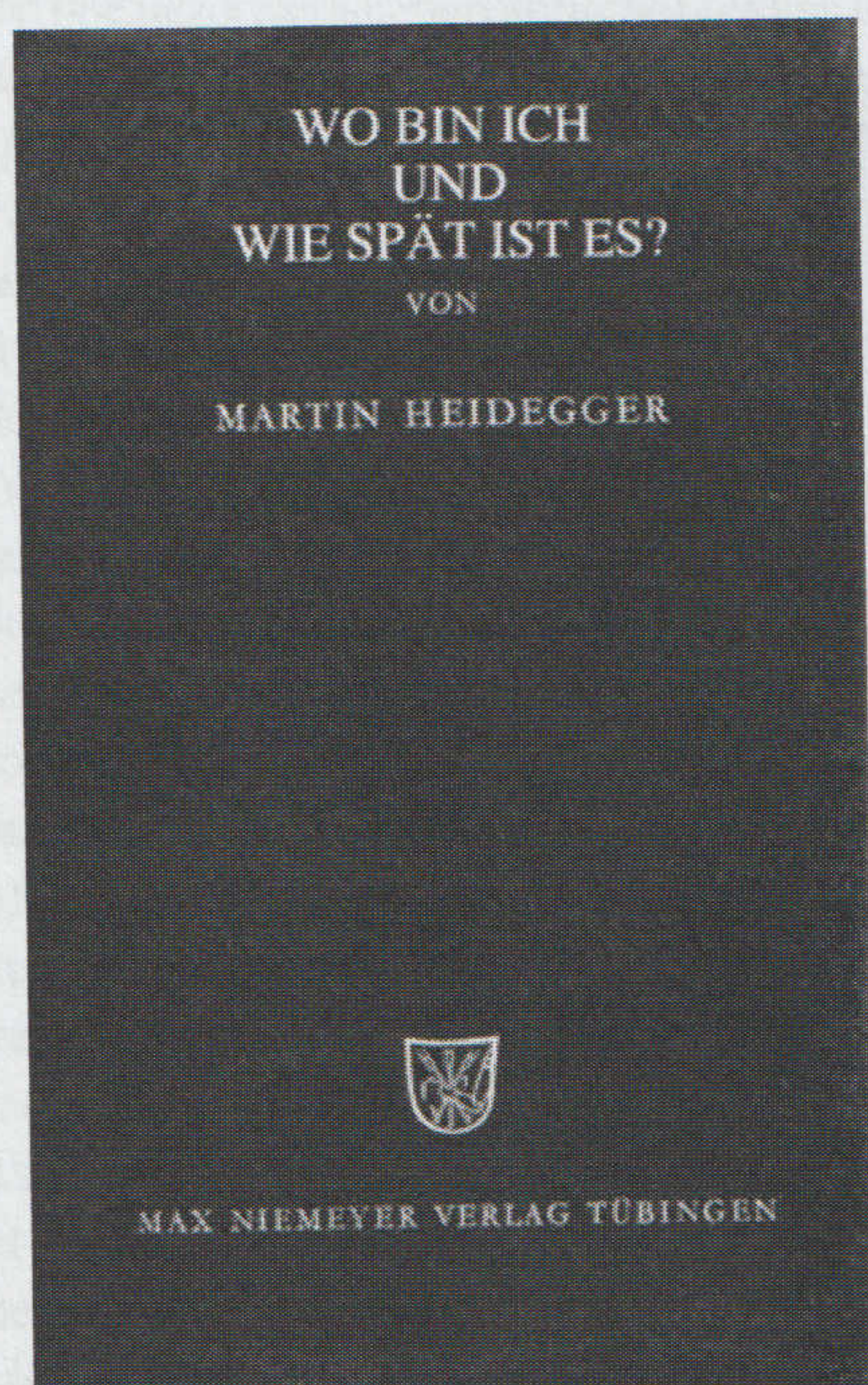
Maar daar staat de artistieke intuïtie van de auteur tegenover. Deze wordt niet toegelaten tot de voorgrond, maar speelt wel degelijk een rol in de 'conclusies' die worden getrokken. Zo blijkt uiteindelijk dat de tegenspraak waarover Stockhausen schrijft, in wezen een artistieke onvrede van hem is met het dan actuele compositiesysteem (het serialisme), dat hij probeert te formuleren als logisch gevolg van zijn observaties. Maar hij voert de afgemeten stijl daarbij zo ver door dat deze tot een karikatuur wordt van de positivistische aanpak.

Dit roept de vraag op hoe we een tekst als die van Stockhausen moeten interpreteren. Is het een onderdeel van het artistieke oeuvre van de componist? Of moeten we het interpreteren in de context die de schrijver zelf in gedachten lijkt te hebben gehad: die van de exacte wetenschap. Als we dat laatste doen blijft er niet veel van deze tekst over (zie Backus 1962). Hem anderzijds interpreteren als kunstwerk lijkt volledig in te druisen tegen de stijl van de tekst. Zo heeft Stockhausen zich met zijn teksten in een soort interpretatief niemandsland gemanoeuvreerd, waar muziektheoretici en filosofen zich nog lang over kunnen verwonderen.

Noten

- Backus, John. "Die Reihe: A Scientific Evaluation." *Perspectives of New Music* 1, no. 1 (1962): 160-71.
- Grant, M. J. *Serial music, serial aesthetics : compositional theory in post-war Europe*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2001.
- Stockhausen, K. "... wie die Zeit vergeht..." *Die Reihe* III (1957): 13-42.

Strip

De originele titel van Sein und Zeit.

MARTIJN ENGELS

Studiereis naar Jena

WIJCHER VAN DIJK

O nlangs ben ik meegegaan naar Jena, op studiereis, met de FUF, en Paul Ziche. Mij is verteld dat het heel bijzonder is als een docent mee gaat op studiereis. Hoe meneer Ziche ons echter voorbeeldig door Jena en Weimar loodste, en ons alles vertelde wat er maar noemenswaardig is over de geschiedenis van de twee stadjes kwam zeer vanzelfsprekend over. We hebben geleerd over Haeckel en zoölogie in het Haeckelhuis, over Goethe en poëzie in het Goethehuis, over romantici in het Romantikerhuis... Van het Nietzschehuis was echter weinig overgebleven; een stoel en een deken, en de centrale verwarming.

Ouderejaars vertelden mij dat normaal gesproken men ergens heen ging voor een week, daar één a twee musea bezocht en de rest van de tijd zich begaf aan onuitspreekbare bacchanalen. Dat deden we nu ook, maar nu leerden we ook wat!

Voor de zwevende kiezer is een dergelijke studiereis dan ook de beste drijfveer om echt betrokken te raken bij diens studie *en* de mensen die hij daar leert kennen.

Het was een prachtige balans tussen wandelen in de heuvels waar Napoleon nog heeft gevochten, verdwaald raken in Goethe's achterlijk grote huis, ontbijten met spotgoedkope steaks (het spijt me PvdD), zo stil mogelijk zitten in de oerdegelijke industriële kracht Oost-Duitse zon op een oerdegelijk industriële kracht Oost-Duits grasveldje, Hefe-Weiße's drinken

met Klößen en Spargelsuppe, kwallen, lichtgevende stenen, nog meer zon, nog meer bier, Polizei en filosofie.

Wat die Polizei betreft, het voldoet op te merken dat het handig is om na te gaan of je in een hostel de hele verdieping voor jezelf hebt, of *bijna* de hele verdieping, voordat je de boel afbreekt. Ondanks dat is er eigenlijk niks fout gegaan. Er was altijd zon, eten, en dialoog. En als dat er niet was waren er wel dollars om uit te geven in de Titty Twister. En als de dollars op waren was er wel iemand die gitaar kon spelen, of honderd verschillende soorten duiven om naar te kijken.

Het beviel me wel. Of bevalt, eerder. Ziet u, beste lezer, wat wij hebben meegemaakt op die reis dragen wij nog altijd met ons mee. Het zit verstopt in de manier waarop we af en toe de verte in staren, en even compleet van de wereld lijken te zijn. En als die dagen weer komen, die van de 16e tot de 22e dag van april, zijn wij het die opstaan tussen het gewone volk en hen herinneren wat er toen is gebeurd. Het volk zal ons vergeten, maar het verhaal zal worden doorgegeven aan onze zonen en dochters, en wij zullen daarin worden herinnerd. Een groepje blije mensen, een groep kameraden. Want wie daar het bier met mij gedeeld heeft is en zal voor altijd mijn kameraad zijn. En de anderen zullen jaloers zijn dat zij niet waren waar wij waren toen. Toen, in Jena.

Afstuderen

CLAIRE JANSEN

Afstuderen, dat is wat ik aan het doen ben. Toch voelt het vaak niet zo. Het voelt meer alsof mijn werkend bestaan al is begonnen. Zeker nu ik stage loop bij de Arbeiderspers. Een top stage, ik voel me thuis in dit bedrijf en voel me gewaardeerd. Ik ben erg blij dat ik er voor heb gekozen om stage te lopen, het was tenslotte optioneel en dus een weloverwogen keuze, desalniettemin valt het werkend bestaan mij na 6 jaar studeren zwaar. Ik heb geen colleges meer maar moet tegenwoordig vier keer per week om zeven uur opstaan (voor veel mensen is dit relatief weinig, niet eens een volledige werkweek, maar ik ben dit absoluut niet meer gewend). Vervolgens sleep ik me naar de trein om knikkebolend in Amsterdam aan te komen. Na een dag werken achter een bureau met computer waar ik teksten typ maar vooral veel lees sleep ik me naar huis om daar te koken en mij vervolgens te bed te storten. De scriptie waar ik aan moet werken heeft in deze dagen geen plaats meer. Het gevoel student te zijn ben ik definitief kwijt. En voor zover ik het kan voorzien zal dit gevoel ook niet meer terugkomen. Dit feit stemt mij droevig als ik terugdenk aan de tijd die ik op de universiteit heb doorgebracht. In Utrecht ben ik volwassen geworden. Ik heb geëst, gedanst, gedronken maar ook verhuisd, gestudeerd en geleerd. Ik heb geleerd wat het is om verantwoordelijkheden te nemen en heb de liefde leren kennen. Vooral heb ik geleerd en ingezien wat filosofie nu eigenlijk is en inhoudt. Wat me eenszins droevig stemt is dat ik eigenlijk nu pas leer waar ik filosofie voor kan gaan gebruiken in mijn verdere leven. Voor het analyseren van teksten bijvoorbeeld. Ik krijg nu pas in de gaten hoe uitzonderlijk mijn kritische houding is en hoe deze van pas komt in een bedrijf (want een uitgeverij is een tamelijk groot en (voor mij in ieder geval) complex bedrijf). Ook leer ik nu pas hoe de meeste mensen hun leven invullen, namelijk door iedere dag naar hun werk te gaan en in het weekend vooral uit te rusten en niet zoals ik gewend ben allerlei leuke dingen doen en feesten, want dat feesten daar heb ik op het moment weinig energie voor of zin in. Natuurlijk zal het werken wel makkelijker worden naarmate ik meer geoefend raak in de taken die mij toekomen. De ervaring in mijn stage betekent dat ik naast droevig ook juist vol goede moed naar de toekomst kijk. Het lijkt me heerlijk me te ontwikkelen in een baan, om onmisbaar te zijn (voor een paar mensen dan toch) in mijn werk. Vooral is het ook fijn dat alle opties nu nog open liggen. Er zijn zoveel plaatsen waar ik kan gaan solliciteren en mogelijk een baan kan vinden. Natuurlijk is dit naast fijn ook eng, want de angst geen baan te vinden speelt toch ook. Ik heb heel mijn studie de vraag gehoord: Filosofie? Maar wat kan je daar dan mee? Wat wordt je dan? En deze vragen hebben toch postgevat in mijn denken. Misschien hadden deze vragende mensen wel gelijk en ontbreken mij

de competenties voor een echte baan. Ondanks dat ik al jaren roep dat je met filosofie alle kanten op kan is het moeilijk om te bedenken waar ik dan moet beginnen met zoeken naar een gepaste baan? Het grote twijfelen lijkt nu pas te beginnen terwijl mijn studie filosofie toch zo goed als afgerond is.

Natuurlijk weet ik dat ik veel heb geleerd de afgelopen jaren. Ik weet niet alleen veel van filosofen en hun theorieën, ik weet ook hoe ik artikelen (wetenschappelijk en populair), essays en scripties schrijf, ik weet wat het is om kritisch te denken en problemen van alle kanten te bezien. Ik weet zelfs misschien wel wanneer mensen de fout in gaan, wanneer ze in kringetjes denken of oneigenlijke argumenten geven voor hun handelen. Maar hoe overtuig ik een werkgever van het nut van deze eigenschappen? Een moeilijkheid die ik zal moeten gaan overwinnen nu het einde van al het ge-studeer in zicht komt. In het kader van al deze onzekerheden en overpeinzingen is mijn stage erg nuttig gebleken. Ik ben hier in ieder geval al aangenomen als stagiaire en ben in mijn werk onmisbaar (althoewel ik ook inwisselbaar ben). Hier hebben ze in ieder geval al gezien dat de studie filosofie waardevol is, en dat ik vooral door mijn studie gearticuleerd mijn mening kan geven over de meest uiteenlopende manuscripten. Zo'n stage neemt dus wat van de onzekerheden die opdoemen bij het naderend einde (van de studie) weg. Toch zit deze stage mij ook in de weg, ondanks dat ik de hoop heb dat deze stage mij kwaliteiten meegeeft die bij het schrijven van een scriptie van pas zullen komen neemt ze vooral veel tijd weg. Ik moet mezelf blijven dwingen om er aan te werken in het weekend als ik eigenlijk uit wil rusten en leuke dingen doen, leuke dingen die ik nu niet meer door de week kan doen. Toch zal die scriptie uiteindelijk wel afkomen. En met een beetje geluk nog aan het eind van mijn allerlaatste onderwijsperiode ooit. Ook hierdoor zal ik zelfverzekerder worden over mijn competenties, ik heb dan toch mijn master diploma. Officieel kan ik dan iets. Deze scriptie vormt een passende afsluiting van mijn studie waarin ik nog een keer al mijn academische kwaliteiten kwijt kan. En hierna zal ik dan toch maar mijn intrede doen op de arbeidsmarkt. In de hoop dat mensen mijn afgeronde studie op waarde schatten en zullen zorgen dat ik mijn filosofische kwaliteiten kan blijven benutten.

Wat zal ik ontzettend trots op mezelf zijn dat ik een studie heb afgerond die ik vaak moeilijk maar vooral erg leuk vond. Een studie die ik zelf van het allergrootste belang vind.

Wat zal ik ook het studentenleven missen. Ik ben blij dat ik het heb mee mogen maken. Al het gebral en het intellectuele geneuzel, het gefeest en de verdieping. Gelukkig neemt niemand me dat ooit meer af. Ik kan voortaan met trots zeggen; ik ben een filosofiestudent geweest.

Avonturen in Beieren

PETER SPERBER

Mijn eerste dag in München: staande in een computerwinkel kom ik er achter dat ik geen woord versta van wat de vriendelijke verkoper mij duidelijk probeert te maken. Paniek! Is het dan werkelijk zo slecht gesteld met mijn Duits? Maar nee, niet veel later kom ik er achter. Hier in München spreekt men geen Duits, maar een losjes daaraan verwante taal: het Bairisch.

De echte Münchenaren zijn een typisch volkje; katholiek, bourgondisch, en trots op de vrijstaat Beieren in het algemeen, en de stad München in het bijzonder. Nu is er ook veel om trots op te zijn, want München is een fantastische stad om een half jaar in te mogen studeren. Meer nog dan het moderne Berlijn is het klassiekere München een stad van grote schoonheid. Van de prachtige architectuur (het operagebouw, het Rathaus, de vele kerken) tot aan de gigantische parken; alles in München is groots en overweldigend mooi. De stad is rijk, en dat wordt met liefde getoond.

De universiteit vormt hierop geen uitzondering. Het verschil met de betonnen bak die ook wel Uithof wordt genoemd had niet groter kunnen zijn. Het monumentale hoofdgebouw van de universiteit (zie foto) staat midden in één van de leukste stadsdelen van München. Naast de beroemde Siegestor zijn hier ook tientallen niet al te dure restaurantjes, coffeebars en (voor mij van uitzonderlijk belang) meer boekwinkeltjes en antiquariaten dan ik tot op heden heb kunnen tellen. Afleiding genoeg dus voor na en tussen de colleges. Ook dit laatste is een hele belevenis in München. Het gaat er hier aan de LMU namelijk wel wat anders aan toe dan op de zo vertrouwde UU.

Natuurlijk is het grootste verschil de taal. Onderwijs in het Engels wordt hier namelijk niet gegeven. En hoewel de docenten over het algemeen gelukkig in goed verstaanbaar Duits spreken (iets wat helaas niet van alle studenten gezegd kan worden) komt je er pas in een dergelijke situatie achter hoe afhankelijk je van je taal bent. Een taal kunnen spreken is namelijk één ding, een filosofische discussie voeren in deze taal blijkt toch heel wat anders. Lastig, maar noodzakelijk, want de Duitsers blijken ook een grote voorliefde te hebben voor referaten.

Een tweede verschil is de omgang tussen studenten en docenten. Waar het er in Utrecht meestal zeer informeel aan toe gaat wordt er hier in München erg

aan formaliteit gehecht. Gevouvoeyerd wordt er bijvoorbeeld niet alleen van student tot docent, maar ook andersom, en na elk college wordt de docent bedankt. Dit formele klimaat heeft zijn voordelen en zijn nadelen. Jammer is dat de afstand tussen studenten en docenten een stuk groter is, waardoor docenten vaak moeilijk benaderbaar zijn. Even bij een docent aankloppen om een vraag te stellen is er hier echt niet bij. Aan de andere kant merk je wel dat het respect voor docenten mede door deze afstand ontzettend groot is.

Ook wat betreft het aanbod en niveau van de cursussen bestaat er een wereld van verschil. Voor iemand die zoals ik een grote voorliefde bezit voor de geschiedenis van de Duitse filosofie

valt er eigenlijk geen betere plek te bedenken om te studeren. Dit vakgebied is één van de gebieden waarop hier veel nadruk wordt gelegd, en omdat de LMU één van de grootste universiteiten is van

Duitsland hebben ze de mogelijkheid om elk semester tientallen cursussen over de grote Duitse denkers aan te bieden. Omdat er zo de nadruk op dit gebied wordt gelegd hebben studenten in deze colleges over het algemeen ook een veel grotere voorkennis, wat het niveau enorm ten goede komt. Hard werken is bij de meeste vakken dan ook wel een vereiste om serieus mee te kunnen praten.

Gelukkig blijft er toch ook nog tijd over voor andere zaken, want er valt hier ook naast de studie nog ontzettend veel te beleven. Als internationale student wordt je al snel opgenomen in een grote en bijzonder actieve internationale gemeenschap, waardoor je contacten van over de hele wereld opdoet, en je vrijwel elke dag wel een mogelijkheid hebt om een feestje, excursie of andere activiteit te bezoeken. De stad München en zijn omgeving bieden hiervoor ook meer dan genoeg mogelijkheden. De culturele sector in München is gigantisch en van wereldklasse, en dat bijna alles tegen een superlaag tarief voor studenten; concerten, film, theater, opera; het aanbod is eindeloos. Als je even genoeg hebt van het stadsleven kun je naar één van Münchens grote meren trekken of een tochtje naar de Alpen maken. Of je kunt je natuurlijk neerzetten in één van de vele Biergartens om te genieten van het Beierse bier (kleinste maat; 0,5 liter) en de echte Duitse broodjes worst (tot 1 meter). Met andere woorden: het leven is mooi in München!

"[...] alles in München is groots en overweldigend mooi. De stad is rijk, en dat wordt met liefde getoond."

De ongerijmdheid van het 'ik'

STIJN VAN DER LEEST

Voor de normale ('hardwerkende?') Nederlander zal het woord 'ik' gewoonlijk geen problematische situaties opleveren. Hij die het woord gebruikt verwijst immers per definitie naar een duidelijk aanwijsbaar object: zichzelf. Je zou dan ook zeggen dat 'ik' een niet mis te verstane verwijzing is. Binnen de taal filosofie echter kan zelfs zulk een onschuldig ogend woord voor opzienbarend veel moeilijkheden zorgen.

In de beschrijvingstheorie van Bertrand Russell zijn er twee logische categorieën waartoe het woord 'ik' kan behoren. Ofwel het is een logische eigennaam, of een uniek bepalende beschrijving. In dit essay zal ik beginnen met een kort overzicht van de theorie waar de categorieën uit afkomstig zijn. Vervolgens zal ik beide opties definiëren en verklaren waarom juist het woord 'ik' een lastige positie lijkt te bekleden. Vervolgens zal ik betogen dat het woord in kwestie binnen de terminologie van Russell niet in een van beide categorieën thuishoort, en zal ik een fatsoenlijke oplossing trachten te vinden voor dit dilemma.

Achtergrond

Toen Russell in *On Denoting* zijn beschrijvingstheorie publiceerde was er binnen de taal filosofie een strijd gaande tussen het idealisme en het realisme. De idealistische opvatting stelt dat betekenis van taal slechts bestaat in de gedachten van de spreker. Het realisme stelde daar tegenover dat taal direct en eenduidig verwijst naar objecten in de werkelijkheid. In navolging van Gottlob Frege probeerde Russell, die weinig van het idealisme moest hebben, een antwoord te vinden op de problemen die de realistische positie teisterden. Wat doen we tenslotte met dingen als eenhoorns, waarnaar begrijpelijk verwezen kan worden zonder dat deze creaturen ooit in de werkelijkheid zijn gesignaleerd? Frege trachtte dergelijke problemen op te lossen met zijn onderscheid tussen *Sinn* en *Bedeutung* van een woord. De *Sinn*, waarmee bedoeld wordt de manier en context van presentatie, is een mogelijke manier om binnen een taal te verwijzen naar een object, de *Bedeutung*. Het is volgens Frege mogelijk om meerdere *Sinne* te hebben ('eenhoorn', 'wit sprookjespaard met een hoorn') zonder dat er een *Bedeutung* (het object eenhoorn) hoeft te bestaan waarnaar verwezen wordt.

Russell verkiest een andere weg met zijn introductie van de denoting phrase. Zonder dat wij ons het realiseren staan woorden volgens deze theorie vaak heimelijk voor een aantal proposities. Met de mogelijkheid van een denoting phrase die nergens naar verwijst, lost ook Russell het probleem van de eenhoorns op. Maar zijn theorie gaat verder. Hij maakt een epistemologisch onderscheid tussen kennis door acquaintance (matig te vertalen als 'bekendheid') en

kennis door description (beschrijving). Voor Russell is het mogelijk direct te verwijzen naar objecten waar je acquainted mee bent door middel van een logische eigennaam. Zaken waar je geen onmiddellijke bekendheid mee hebt kan je slechts kennen door beschrijvingen. We kunnen wel het idee hebben dat we deze zaken met een naam aanduiden (ordinary proper names) maar in werkelijkheid zijn het verholen denoting phrases, om precies te zijn: uniek bepalende beschrijvingen.

Verrassend genoeg verklaart Russell dat er maar weinig logische eigennamen bestaan. Enkel via directe zintuiglijke indrukken kunnen we acquainted zijn met bepaalde objecten. Dit geldt helaas niet voor de meeste personen waarover we in het dagelijks leven praten. Van Socrates is het wellicht duidelijk dat het niet iemand is waarmee wij tegenwoordig acquainted kunnen zijn. Daarom zegt Russell dat wij Socrates enkel kennen door beschrijving, zoals 'de leermeester van Plato' of 'die filosoof die altijd alleen maar vervelende vragen stelde'. Volgens Russell echter zijn niet alleen moeilijk persoonlijk kenbare personen onbereikbaar voor acquaintance. Dit geldt voor alle anderen ook. Daarom stelt hij dat alle gewone eigennamen eigenlijk verholen denoting phrases zijn. In ons hoofd denken wij aan vrijwel iedereen als 'The so-and-so' bijvoorbeeld aan je moeder als 'De vrouw waaruit jij bent geboren'. Deze namen zijn uniek bepalende beschrijvingen, ze duiden een uniek persoon aan die aan de gegeven omschrijving voldoet.

De categorie van de uniek bepalende beschrijvingen is zodoende aardig gevuld. Maar als alle gewone namen al afvallen, wat blijft er dan nog over als logische eigennaam? Russell's antwoord is interessant. Naast 'deze' en 'dit' (waarbij ook naar het bewuste object gewezen zal moeten worden) komt enkel het woord 'ik' nog in aanmerking voor dit zeldzame predikaat. Nu zien we de daadwerkelijke probleemstelling naderen. Deze is eigenlijk gereduceerd tot de volgende kwestie: We hebben het woord 'ik', dat duidelijk opgevat kan worden als een soort naam voor jezelf. De vraag is wat voor een soort naam? Er zijn in Russell's discours twee epistemologische opties: als 'ik' verwijst naar iets waarmee we acquainted zijn dan hebben we te maken met een logische eigennaam. Als het daarentegen verwijst naar een object waar we slechts kennis over kunnen hebben middels omschrijvingen dan is 'ik' niet in strikte zin een naam, maar een uniek bepalende beschrijving.

De opvatting van Russell

Aangezien Russell zich over deze kwestie heeft uitgesproken en bovendien de schepper is van een belangrijk deel van ons discours, lijkt het zinvol bij hem te beginnen.

Hij is vrij expliciet in zijn aanduiding van de mogelijke logische eigennamen: de woorden 'dit' 'deze' en 'ik'. Over de eerste twee is hij zeker: wanneer je naar iets wijst en je gebruikt 'dit' of 'deze' dan is dat een naam die direct refereert naar het aangewezen ding. Logischerwijs ben je ook bekend met het object in kwestie, aangezien je er doelbewust naar wijst en er dus op zijn minst een zintuiglijke indruk van moet hebben. Met het woord 'ik' twijfelt Russell echter sterk. Aan de ene kant noemt hij het als logische eigennaam bij uitstek, aangezien wij noodzakelijkerwijs bekend zijn met onszelf. Als ik de geur van een roos ruik, dan ben ik me ook bewust dat ik het ben die de geur ruikt. Een zintuiglijke indruk bestaat tenslotte niet op zichzelf maar is altijd de zintuiglijke indruk van iemand. Dus wanneer wij een zintuiglijke indruk hebben, dan zit er in deze indruk ook het 'ik' verwerkt dat de indruk krijgt. Zonder te diep op het vraagstuk van zelfbewustzijn in te willen gaan stelt Russell dat dit een bijzonder aannemelijk standpunt is. Echter, in een voetnoot bij het bovenstaande stelt Russell: "I should now exclude 'I' from proper names in the strict sense, and retain only 'this'".¹ Waarom hij hier zo openlijk twijfelt blijft onduidelijk, en hij zou tijdens zijn leven nooit eenduidig uitsluitel geven in deze kwestie. Hoe Russell er ook precies over denkt, hij maakte het in eerst instantie bijzonder aannemelijk dat wij noodzakelijk bekend zijn met onszelf. Dit zou betekenen dat 'ik' binnen zijn eigen categorisering behoort tot de logische eigennamen. We zullen echter zien dat deze opvatting uiteindelijk niet houdbaar is.

'Ik' als logische eigennaam

Wanneer we de uitgangspunten van Russell verder onder de loep nemen stuiten we al snel op enkele onoverkomelijke problemen. Allereerst een definitie: een logische eigennaam verwijst volgens Russell direct naar een object. Er zit geen enkele mate van beschrijving meer in de naam vervat. Hij stelt bovendien dat we nooit bekend kunnen zijn met de geesteswereld van andere personen, de reden waarom alle andere namen vallen in de categorie uniek bepalende beschrijvingen.

Stel nu echter: persoon A zegt 'Ik ben gewond'. Voor A verwijst 'ik' naar een object waarmee hij volledig bekend is, namelijk zichzelf. De problemen beginnen voor Russell echter wanneer een persoon B getuige is van deze uitspraak. Hoe moet B deze zin interpreteren? Uiteraard willen we niet dat B nu denkt dat het 'ik' slaat op de persoon die hijzelf als geen ander kent, namelijk persoon B. Dit zou het dagelijks gebruikt van het woord 'ik' nodeloos compliceren. We moeten aannemen dat wanneer A het heeft over 'ik', hij altijd enkel over zichzelf praat. Maar dan verwijst het woord 'ik' voor B naar een ander persoon, namelijk persoon A. Volgens Russell is het onmogelijk bekend te zijn met de geesteswereld van een ander. Daaruit volgt dat voor B het woord 'ik' in deze situatie

geen logische eigennaam is, maar een ambivalent be-

grip. Volgens Russell verwijst een logische eigennaam echter direct naar een eenduidig object. Er is nu nog één uitweg mogelijk: het predikaat 'logische eigennaam' zou alleen van toepassing kunnen zijn voor de spreker van een taal, en niet voor eventuele toehoorders. Voor een betekenistheorie is dit een onacceptabel uitgangspunt. Er zou dan niks algemeen te zeggen zijn over het woord 'ik', omdat het voor iedereen een eigen betekenis zou krijgen. Dit neigt naar een idealistische opvatting van taal, die Russell absoluut verworpen zou hebben. Bovendien kunnen we met Wittgenstein vaststellen dat taal juist zijn betekenis krijgt door het interpersoonlijke gebruik ervan. Een privé-taal met een eigen betekenis is volgens Wittgenstein geen taal. Het zou tot gevolg hebben dat wij elkaar niet kunnen begrijpen wanneer wij over onszelf praten. Persoon B begrijpt in dit geval niet wie A in godsnaam met deze 'ik' kan aanduiden. En A zou B het ook niet kunnen uitleggen, aangezien hij toch een niet mis te verstane eigennaam zal moeten gebruiken voor zichzelf.

Wanneer we van Russell aannemen dat 'ik' een logische eigennaam is, verzanden we dus al snel in contradictoire en weinig intuïtief toereikende situaties. We lijken deze optie dan ook met enig recht te kunnen verwerpen. De vraag is of het gewraakte voornaamwoord beter tot zijn recht komt als uniek beschrijvende bepaling?

'Ik' als uniek bepalende beschrijving

Voor de beantwoording van deze tweede vraag is een beroemde passage uit Frege's *The Thought* van toepassing. Om zinnig te kunnen communiceren met anderen moet persoon A, die we nu kunnen identificeren als dr. Gustav Lauben, het woord 'ik' gebruiken in de zin (Sinn) van 'diegene die nu tegen je praat'. Wanneer hij het woord op een dergelijke manier gebruikt weet toehoorder Leo Peter, en iedere willekeurige persoon B, waar hij aan toe is: diegene die nu tegen je praat is gewond. We zouden deze situatie kunnen vertalen naar de terminologie van Russell en stellen dat achter 'ik' een beschrijving verstopt zit die verklaart waarom we het woord op deze manier accuraat kunnen gebruiken. Het heeft nu alle kenmerken van een uniek bepalende beschrijving. Er zitten echter wat addertjes onder het gras. Stel: persoon B zou tegelijkertijd ook gewond zijn, en zeggen 'Ik ben gewond'. Nu verwijst het woord 'ik' naar twee verschillende personen. Ook deze situatie is problematisch in de theorie van Russell. Een uniek bepalende beschrijving vereist namelijk uniciteit om niet te verworden tot een ambigu bepalende beschrijving. Om totale chaos te voorkomen zou het bovendien erg onhandig zijn als 'ik' een tweeledige betekenis verkrijgt. Een zekere ambiguïteit lijkt echter onoverkomelijk in ons gedachte-experiment. Het woord 'ik' duidt voor persoon B nu namelijk toch weer een persoon aan van wie hij niet enkel kennis maar ook acquaintance heeft, namelijk persoon B. Daarmee zou 'ik' toch weer trekjes krijgen een logische eigennaam, hetgeen zoals we eerder zagen tot grote problemen leidt. Tegelijkertijd hoort hij dr. Lauben ook praten over 'ik', dat dus duidt op persoon A. Er zijn voor beide personen op dit moment dus twee 'ikken' die uniek moeten verwijzen, maar die toch andere personen aandui-

¹ Bertrand Russell, "Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description", voetnoten slechts teruggevonden op: <http://www.readbookonline.net/readOnline/22890/>

den. Dit is een ongelukkige verwarring, zeker gezien het feit dat beide personen eigenlijk alleen tegen de ander trachten te zeggen al enkele bladzijdes lang gewond te zijn. Het mag duidelijk zijn: als we 'ik' aanduiden als uniek bepalende beschrijving krijgen we opnieuw onoverkomelijke problemen in de definitie. De vereiste uniek te zijn gaat voor 'ik' eenvoudigweg niet op, de ambiguïteit blijft ons parten spelen. Daarbij komt het epistemologische probleem van kennis van andermans geesteswereld. Wij kunnen niet van elkaar weten hoe wij bepaalde zaken interpreteren of bedoelen. Frege zag dit ook als een probleem voor zijn eigen theorie van Sinn en Bedeutung. In *The Thought* zegt hij over de uitspraken van zoëven: 'Yet there is doubt. Is it all the same thought which first that man expresses and now this one?'²

Conclusie

We hebben ons afgevraagd wat de aard is van het woord 'ik'. In Russell's theorie zijn er twee logische categorieën waarin dit woord zou kunnen vallen: die van logische eigen-

namen of die van uniek bepalende beschrijvingen. Omdat Russell zelf begint vanuit de assumptie dat het woord een logische eigenaam is zijn we die optie eerst nagegaan. Een eenvoudig voorbeeld leidde echter al snel tot gevolgen die niet voldeden aan de intuïtieve vereisten van het gewoonlijk taalgebruik, en liet zien dat de definiëring contradictoir van aard was. Ook in de categorie unieke bepalende beschrijvingen was 'ik' niet op zijn plaats, opnieuw vanwege de bijzonder onwenselijke gevolgen van Babylonisch aandoende onduidelijkheden. Het lijkt er dan ook op dat Russell geen passende oplossing kan vinden voor het vermaledijde 'ik': Zowel de definities van logische eigennamen als van uniek bepalende beschrijvingen laten het gebruik van het woord niet toe. Om niet te eindigen in totale aporie zou ik tot besluit weer de hulp willen inroepen van Wittgenstein. We kunnen lang zoeken naar groteske systemen om de betekenis van onze taal onomwonden in te vervatten, maar dat is niet hoe taal werkt. 'We are inclined to forget that it is the particular use of a word only which gives the word its meaning.'³

2 Gottlob Frege, "The Thought", *Mind* 65 (1956), 298.

3 Ludwig Wittgenstein, *The Blue and Brown Books* (Oxford: Blackwell, 1958) 69.

Column

Een algemene ledenvergadering

SPARTACUS

We worden vriendelijk verzocht ons naar de zaal te begeven voor de start van de plenaire vergadering. Het is middag en mijn humeur is nu al verpest: na een tenenkrommende presentatie van de plannen voor het komend seizoen was de gratis lunch net zo banaal, zouteloos en onvervullend.

Uw TV, komend seizoen: geheel in overeenstemming met de eigen identiteit van de omroep (kritisch, scherp en inhoudelijk) heeft zij een format uit Amerika overgevoerd, ik citeer: "Vanuit vliegtuigen, helikopters, paragliders, ultralights, luchtballonnen, kortom alles wat kan vliegen, wordt in tien afleveringen naar Nederland gekeken. Een spectaculaire zoektocht naar de ritmes en patronen van ons dagelijkse leven, die laat zien hoe we Nederland door de jaren heen hebben gemaakt, hoe we ons bewegen en met elkaar zijn verbonden." Bereidt u voor kritische tv-kijker! U zult verstelt staan in maten ver voorbij uw comfort-zone, aanschouw het spektakel van een realtime Google Maps! Lang leve Nederland 1! Oh ja, wist u dat onze gids nu drie nietjes heeft in plaats van twee?

Gedwee nemen we plaats tussen de vergrijzende hoofden en opperhoofd Robbert Dijkgraaf start de plenaire vergadering. Luisterend naar het doordreunend gelul wordt duidelijk hoezeer deze babyboomers, onze beloofde Vrijzinnigen, zelfverklaarde afrekeners met de vooroorlogse verzuiling, diep in hun hart vasthouden aan de segregatie die zij zouden bestrijden. Een antwoord op

mijn vraag: "Ja, de kabinetsbezuinigingen zijn vervelend, maar in overeenstemming met onze eigen identiteit, hebben we ervoor gekozen expliciet niet politiek inhoudelijk te worden, een taak meer, voor de VARA."

In plaats daarvan wordt ons een programmering beloofd voor echte vrijdenkers, klaar voor de toekomst, want crossmediaal (lees: "met iPads, enzo"), de term '2.0' is inderdaad gevallen. U kunt begrijpen waar de kritische leden van onze omroep allemaal vragen over hadden: of het vrijdenken in onze samenleving niet wat ver ging en dat er ook banden moeten liggen aan de stoute woordjes die men op TV mag roepen, en of onze crossmediale omroep wel ervoor zou zorgen dat Ben Babyboomer nog steeds zijn favoriete sjootjes op TV en radio kon luisteren. Want als Ben B. ergens een hekel aan heeft dan is het ontoegankelijkheid (lees: het internet). En oh wee als de Vastgeroeste Babyboomerse Radio Omroep ooit zal proberen om teletekst van ons af te pakken. Dan zullen de straten zich vullen met de razernij van de naoorlogse generatie!

Om met een zekere babyboomer te spreken: het omroepbestel moet op de schop. Alleen als al het onkruid van onze TV is gewied, beveel ik u aan weer te gaan kijken. Zeg uw lidmaatschap op, ook als u lid bent van een andere omroep. We leggen Hilversum plat en zodra Geert Mak, Jan Tromp en Paul Witteman zich met gepaste schaamte uit ons blikveld hebben verwijderd, kunnen we overnieuw beginnen. Of gewoon beslissen om die hele zooi uit voorouderland achter ons te laten.

Document Diensten Centrum de Uithof

Wij kunnen het volgende
voor u produceren:

- Print- en kopieerwerk van visitekaartje t/m A3
- Posters van A2 t/m A0
- Promotieel printwerk;
 - Gepersonaliseerde mailings
 - Gepersonaliseerde kalenders
 - Bedrukte t-shirts & buttons
- Produceren van readers
- Allerlei vormen van nabewerking

Waar vindt u ons:

Hugo Kruytgebouw
Padualaan 8, kamer W 003
3584 CH Utrecht

telefoon: 030 253 35 41
e-mail : ddcu@ddcu.nl

